

४४
२(d)

690

अथ

गुणशिरोमणिः ।

माधवान्धार्यप्रणीतः

Gunthiromani

४४
२(d)

अथ

गुणाद्वैरोमणिः ।

माधवाचार्यप्रणीतः

४४
२ (d)

स्पनिर्गंधस्पर्शवस्त्वोपगमाच्च। इत्येति। नपनस्पर्शनोभयाग्राह्यभिन्नेत्यग्राह्यान्तार्थः। चक्षुर्मानवेद्यस्तेजोविशेषवृत्तेः प्रमात्वसवा
 राणां पुगुरात्वाप्येति गुणवत्स्यर्थकं। नसरेणुपरिमात्रवृत्तिजातिविशेषत्वग्राह्यत्वेतुगुणत्वसाक्षाद्याप्यर्थकं। ससुदितवा
 कृतात्स्यविषयमर्थमभिधाय एकैकपदप्रयोजनमाह। योग्यादिसादिना। अथविषयत्वेनमानससाक्षात्कारजनकत्वंवाच्यं। नचा
 दृष्टविषयतयाजनकं किंतुनिमित्ततयेत्यत आह। ईश्वरेति। आत्मसंख्यापरिमाणयोर्वर्तमानेसंख्यात्परिमाणत्वेआदायसंख्यापरिमाण
 योरतिव्याप्तेर्वहिरिति। रूपत्वादिकारणयाविषयांतं। साक्षात्कारेनलौकिकोबोध्यः। अजन्मेत्यादिजन्मार्तलौकिकपरंआत्मत्वत्वाएवपु
 रात्वाप्येति। परममहत्त्वजातिपक्षेसाक्षाद्याप्यंतंबोध्यं। चाक्षुषनिर्विकल्पकविषयमानसनिर्विकल्पकविषयजातिमद्गुणत्व। संख्या
 परिमाणावृत्तिमानसनिर्विकल्पकविषयजातिमद्गुणत्वंबातत्वं। सार्वज्ञानमपानुषपत्वाचयोगजधर्मस्यापिनिर्विकल्पकजनकत्वेनत
 दजन्मत्वेननिर्विकल्पकंविशेषणीयं। ज्ञानत्वादेः सविकल्पमानवेद्यत्वमतेनिर्विकल्पकत्वमपहायलौकिकत्वेनमानसंविशेषणीयं।
 आंशिकंयानिर्विकल्पकत्वंबोध्यं। तच्चतत्रेतराप्रकारकत्वेसतीतरत्रतदप्रकारकत्वं। तेनयद्यदभिधेयंतत्प्रमेयं गुह्यत्वज्ञानमीत्यादि
 मानसबुद्ध्यसः। ज्ञानकारणचक्षुः संपुक्तसमवेतसमवायशून्यज्ञानकारणमनः संपुक्तसमवेतसमवायशालिजातिमतंसंख्यापरि

४४

२ (४)

गु. शि.

माणावृत्तिज्ञानकारणमः संपुक्तसमवेतसमवायशालिजातिमत्तंसंख्यापरिमाणवृत्तिज्ञानकारणमनः संपुक्तसमवेतसमवायशालि
धर्मसमवायशालिधर्मसवापित्वं वातत्वं भूयत्वं। भूयगुणत्वं साक्षादित्यणुत्वत्वादिवारणाय। भाष्ये अपाकजेति। पाकं विना जातमपा
कजं जन्मचगंधं विहाय स्नेहांतानाविशेषणं। पाकविरहस्तु पाकजजातीयानां जन्मनि विशेषणं उपरंजकं तु तद्व्येषां तेन नित्यवर्गव्युदा
सः। वेगपटंचकर्मजमवेगपरं। उपलक्षकं च जन्मस्थितिस्थापकस्यापि। कर्मजमभावनामसंस्कारपरं वा। एवं च गंधं विहाय सर्वत्रैव
विशेषणं जन्माकारणं। स्वाश्रयसमवायिकाणां स्वाश्रयसमवायीतया वापीति यावत्। तदुक्तं जन्माः। स्वाश्रयसमवेता जन्माः।
स्वाश्रयसमवेता जन्मत्वे सतीति श्रूयणीयमिति तु तत्त्वं। अत्र वमव्यपठितं परिमाणदिगुरुत्वात् परिमज्जद्रवत्वे। पाकजत्वा च यं वदतामात्र
पाणिं पार्थिवपरिमाणुगुरुत्वस्याजन्मत्वमधिमतं। लीलावतीकारस्तु भस्मीभावदशाया मवयविनिगुरुत्वापकर्षस्पर्शनात् अम्यपानुप
पत्ता पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्यापि पाकजत्वमनुमेने। अवयवावयविनारैकत्वाभांजनितस्पष्टित्वस्य वारणा यमूले सजातियेति। साजा
त्यंगुणत्वव्याप्यताया। स्नेहे चोत्कर्षाय कर्षविवतादृशो जाती। पार्थिवादिद्रवत्वे पुचद्रवत्वस्याप्यजातिभेदाः इति तु हृदयं। संयोगज
विभागजाभ्यामपि संयोगविभागयोर्जननादहकारणेति। वस्तुतस्तु सजातीयेति प्रापिकत्वरूपकपेन मात्रं न तु विवक्षितमेव। अणुत्वा

राम.

व्याप्तिप्रसंगात्। मात्रपदोपसंहानाच्चाकारणगुणपूर्वकत्वे सति कारणगुणगुणपूर्वकत्वस्याभावात्तद्विवाधतिव्याप्तिः। प्रकाशो
अयोग्यत्वात्। विशेषणत्वायोग्यत्वात्। परिमाणद्वौपाकजत्वाभावेन व्यचक्षेपत्वायोग्यत्वात्। कारणद्वयं कारणघटितद्वयं कारणका
रणरूपं। पश्चात्तस्य कार्यतावित्पनेनानवधानात्। कारणद्वयसंयोगाभ्यां कारणद्वयविभागव्याप्तिरित्याख्येयं। वक्ष्यति हि भाष्यकार
रस्तंतु ह्यकाशसंयोगाभ्यापटाकाशसंयोगं एतेन विभागो व्याख्यातः। योग्यतासाजासं। तदवच्छेदकत्वं। तन्निरूपकत्वं। तत्सजातीय
त्वं गुणत्वासाक्षादप्यजासानवक्तव्यमिति समुदायार्थः। तज्जस्य तावच्छेदकत्वं तु तदवच्छेदकत्वं न वाच्यं। रूपत्वं संख्यात्वादेस्तथा
त्वासंभवेनोत्तरग्रंथासंगतेरिति। तथापीत्यादि। साक्षादि। साक्षादिति भेदेन व्याप्तिरचनाय पाकजानां मपि गुणत्वपरंपराव्याप्यशु
क्लत्वाद्विजातिमत्त्वादाह। यद्वेति। सजातीयगुणोति यथा मूलं स्वरूपकपनं ननु चिद्विहितं। व्यक्तीति। निरुक्तकारणगुणपूर्वकत्वाभाव
स्य पाकजादावतिप्रसक्ततां स्वाश्रयपदकारणं तदुपगुणपूर्वकत्वस्य च बुद्ध्यादीव प्रसक्तत्वादिति प्रसक्तत्वाच्च द्वित्वादौ वक्तव्यस्यात्मनो
योगपूर्वकत्वादेरनुगतत्वेनेत्यर्थः। निसवृत्तिमात्रवृत्तित्वमसंतापलक्षपरमाणुगुरुसत्त्वजन्यपतनापकर्षविशेषेऽतिप्रसक्तमतो
गुणत्वव्याप्येति। गुणवत्त्वार्थकं। तन्मात्रवृत्तित्वं चेह तद्विदितवृत्तित्वमात्रं शेषवैयर्थ्यात्। परमेति। महत्त्वमराह तस्याप्युपलक्षकं। का

गु. शि. ०

रागगुणपूर्वकवृत्तिसंस्कारत्वात्पुण्यगुणत्वव्याप्यजतिशून्यविशेषगुणत्वमूलत्वरससिद्धिगोचरादुपेक्ष्याह। विधिनिशिषिलसंयोगविशेष
स्यप्रचयत्वेनप्रसिद्धत्वात्तद्युक्तकठिनावयवसंयोगविशेषजनितपरिमाणस्यासंग्रहमाशंक्यनिराकुरुते। नचेति। मात्रपदस
मवाधिकारणान्तरव्यवच्छेदाय। तेषांचसंख्यापरिमाणान्तिरिक्तसमवाधिकारणजन्येतिजन्मांतस्यपर्यवसितोर्थः। भाष्येउत्तरसंयोगे
ति। संयोगजसंयोगस्यविभागेऽरममभिधानादुत्तरत्वं। सूत्रेऽन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोगजः संयोगिः एतेनविभागोव्याख्यात
इति। कुडीछाप्रयत्नाग्राह्याः संयोगजाः संयोगजगुणाः। संयोगासमवाधिकारणाकाद्रतद्रस्यतासर्वस्यप्रयतिप्रकाशेसंयोगजत्वमि
ति। कर्मजस्यत्वमात्रंज्ञानाद्यतिप्रसक्तमतः कर्मासमवायीति। मूलेश्चाध्यापिति। कर्मजयोः संयोगयोर्विभागयोश्चप्रथमंविभजनान्
संयोगजविभागजमूलमूलत्वाद्वाध्यापितं। बुद्धिजन्यत्वंजन्ममात्रस्यातोबुद्धिशब्दविशेषपरतद्याव्यावधेः। अपेक्षाबुद्धिजन्याइति।
प्रकाशेजातिविशेषः उपाधिविशेषश्चतुर्थः। चाक्षुषत्वादिसंस्कारान्मानाभावोच्च। जातेरसंभवात्। संस्कारादौजन्ममात्रे। तस्येश्वरापे
क्षाबुद्धिजन्यत्वात्। नचापेक्षाबुद्धित्वेनजनकत्वंविनक्षितं। तद्धिनक्षरात्रयावस्थापितमनेकविशेष्यत्वंवाताद्रूपेणजनकत्वेमानाभा
वात्। नापिनानैकत्वादिकमननुगमात्। मनोगुरोति। गंधत्वमुखत्वादिवारणापदसंतं। संयोगत्वादिवारणागुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजा

राम०

स्यापरिमाणत्वादिवारण्यनित्यावृत्तीति। मनोगुणस्य मनोवत्सर्पकत्वात्। कर्मवृत्तचारण्यगुणत्वमप्येतिवदन्ति। जातिपरं विभाज
कोपाधिपरं दैहिककालिकयोः परत्वमोश्चैकजातिविरहान्कालिकयोश्च मनस्यसंभवात्। विभजते च संख्यां भाष्यकारः स पुनरेकद्व
यावेति। पृथक्त्वं च तत्पुनरेकद्वयमनेकद्वयं चेति। मनोगुणोतिवामनोगुणजातीयपरं साजात्यं च गुणविभाजकोपाधिताः मनः प
द्वचनीरुपाणकपरिमाणमात्रवृत्तिजाविशेषवारण्यगुणत्वमप्येतिगुणविभाजकोपाधिसाक्षाद्याप्यार्पकं तन्वं च गुणविभाजक
र्मव्याप्यजात्यव्याप्यत्वं। रूपादयः स्नेहांताः समानजात्यारंभकारतिभाष्यं। यद्यपि विजातीयारंभका अपि संपोगादयोजनयंतिसजातीयं
नथापि विजातीयजनकत्वे सतीति। इष्टव्यं तु स्पर्शस्पर्शपाकजनिमित्तत्वादनुस्मेति। यद्यपि रूपादिकंतानसुरवादि। रसो वलपुष्ट्यादिस्पर्श
मिधातं स्नेहः स ग्रहं जनयति विजातीयं तथापि ज्ञानादिभिन्नमेकाश्रितं विजातीयं। यमुपदिष्टं यद्यपि स्वस्वत्वात् गुणावसावया
विरूपादौ चाव्याप्तिरिति। व्याप्तिश्च देवादजनितपाकावपवगतो स्मत्वादौ तथा स्वावृत्तिभावनाम्यजातीयजनकवृत्तिजातिमंतरिति विवक्ष
रणीयं नीलरूपादेः स्वावृत्तिवित्रत्वाश्रयजनकत्वात् साक्षादिति स्पर्शस्याभिधातजक्रियानिमित्तोपगमाच्च गुणोतिहि पृथक्त्वादिवारण्य
यानेकवृत्तीति भावना परत्वादिवारण्यभावनाम्येत्यादि। इवत्ववारण्यकर्मसमवायी कारणवृत्तिवेन जातिर्विशेषणीया एवं प्रत्य

गु. शि०

स्तु ४

ज्ञानेनापितेनोत्पत्त्यनिष्ठा उद्भूतत्वव्युदासः। उत्पत्तये चोद्भूतोत्पत्त्येति द्वयवदे सत्यपि प्रपन्नकारावाद्यगुणजनकत्वाच्चातिप्रसंगः। हेवान्य
त्वावक्तव्यं प्रकाशे स्वनिष्ठे सादृश्यादिवारणाय सत्यं फलतो जातिविशेषणं एकत्वादेः स्वनिष्ठे कत्वादिभूयद्विज्ञा घसमवाधिकारो
कत्वादिवृत्तित्वात् गुणत्वव्याप्येति गुणत्वस्य साक्षाद्वाप्यपरं भूयेत्यत्र सामान्याभावविवक्षा पास्वनिष्ठे सत्यवैष्यप्यद्वितिके चित्तरवज्ज
भावेनैवैष्यप्यप्यप्यपरं स्तु स्वनिष्ठव्याप्यजातिजातिप्रत्ययं भूमासमवाधिकारणवत्समवाधिकारणवृत्तिवमात्रेति जातिमत्त्वं गुणव्या
प्यसमवाधिकारणवत्समवाधिकारणवृत्त्येकवृत्तिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति लक्षणादपेतात्पर्यात् अ। धे
व्याप्यत्वमपरत्वं तद्वृत्तिसमानाधिकरणमात्रप्रतियोगित्वं सत्तामत्त्वं वा। प्रसिद्धिवारकत्वं निबुद्धत्वं। नादेव कर्मत्वलाही नाव्युदा
सः संख्यात्वं ५ यत्कालवारणाय एकवृत्तिमात्रवृत्तिमात्रवृत्तीति द्वितीये गुणत्वभूयेति फलतः कर्मार्थकं कर्मत्वादिवारणाय गुणत्वव्या
प्येति गुणत्वाभाववद्वृत्त्यर्थकं गुणवृत्तीति तु ज्ञायः ज्ञाने तरेति ज्ञानं पदं पूर्वोक्ताभिवांतांतो यलक्षणांत प्राचता दृशस्य स्वनिष्ठगुण
त्वव्याप्यजात्यनाश्रयगुणस्यानिकारणानितद्वयमात्रवृत्तिः फलतस्तद्वृत्तिर्मात्रवृत्तिमात्रवृत्तिरनंकवृत्त्यवृत्तिगुणत्वव्याप्या
गुणत्वसमानाधिकरणज्ञातुधर्मंतरभावजनेकवृत्तिर्जातिस्तद्वत्त्वमर्थः। कर्मत्वादिवारणाय। गुणत्वसमानाधिकारोति। शेषं प्र

राम०

वैकुण्ठिशावसेयं मूले एते विजातीयमेवेति एवकारेण सती यव्यवच्छेदः तथा च सजातीयजनकत्वे सति भावजनकत्वं पर्यवसितो र्धः। यद्य
पी श्वरेष्वा प्रयत्नाभ्यां अस्मदादीष्वा प्रयत्नयोः फलेष्वा देषाम्नां चोपाये छद्विषयोर्जननात् क्वचिदिच्छादिना प्रयत्ना जननाच्चापिः
त्वादावतिपाप्मिश्च तपापित्तानेतरसविषयकत्रसजातीयजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिभूयस्ते सति स्वव्यधिकराणां तात्तु धर्मेतरभावजन
कवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं विवक्षितं परत्वादिवारणापत्तात्तु धर्मेति। सुरवदुःखोपग्रहस्य स्वव्यधिकरणोत्तितात्तु धर्मे विशेषांश्च
सुरवदुःखयोरीच्छा देषा जनकत्वपक्षेऽपि न भवति इति मन्तव्यं। धर्मा धर्मयोश्च समानाधिकरण धर्मा धर्मजनकत्वाच्चातिप्रसंगः प्रसक्त
त्वेन वाजातिविशेषणीया प्रकाशेयस्तु तद्वति पुत्रसुरवस्पष्टितपरोक्षत्वाद् अनुमित्यादिरूपमेव ज्ञानं वाच्यं तस्यैव विषयाजस्य तपान्द्वारता
संभव इति भावः। मूले साक्षात् जनकत्वं चेति अव्यवहितपूर्वसत्त्वेन व्यधिकरणमहारीकृत्य वा जनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः। प्रकाशे प्रसक्तजनजनन
समकालमिति। तानयोरेव पुगपदुःखादोनेष्यत इति हृदयसुरवा घजनकत्वादितिकाचित्कपाठस्य सुखं भोग्यं सुरवदुःखं च आदिकारणं
पयोरीच्छा देषयोस्तदजनकत्वादित्यर्थः। अनेच्छेत्सादियुक्तं चेत्तज्जनेच्छामात्रे देषमात्रे च तानस्य हेतुत्वात् तयोर्विषयप्रकारनियमेज
नकीभूतत्वात् न विषयताप्रकारत्वयोरेव तन्त्रत्वात्। तानं विना तयो रसादास्तं भवात् वर्तमानं सुरवदुःखयोरेव नागततद्गोचरेष्वादिजन

गु. शि०

कृतेमानाभावाच्च। उत्कृष्टमुरवदुः। एवमन्तत्र उत्कृष्टेष्टादेषावपि नस्तानाधीनौ सुरवादिस्ति तस्येयितयो रसत्तेरिति दिक् अतीन्द्रियेति अतीन्द्रिय
मात्रावृत्तित्वं ऐन्द्रियकवृत्तित्वपर्यवसितं गुरा शब्दस्य विशेषपरतया गुरात्वं भावतात्वं तद्व्याप्यत्वं तस्मिन् वृत्तित्वं तत्तमानाधिकरणाभावप्र
तियोगित्वमिति यावत्। तथा च ऐन्द्रियकवृत्तित्वानेतरात्मगुराभावाच्च वृत्तिजातिमत्त्वं ऐन्द्रियकवृत्तित्वानेतरात्मविशेषगुरावृत्तिभावप्रतियोगिव
मितियावत्। तथा च ऐन्द्रियाकवृत्तित्वानेजातिमत्त्वमित्यत्राह पेतास्यर्थाज्ञानात्मात्मगुराभावाच्च वृत्तियोग्यजातिमत्त्वं तानसंख्यापरिमा
णावृत्तिप्रत्यक्षात्मगुरावृत्तिजातिमत्त्वं वा तत्त्वमिति नुम्यापः तानभिन्नेति विशेषगुरात्वं तादृशजातीयपरं दृष्टाप्रयत्नपर्यवसिता पर्यं स
जातीयविजातीयपौर्वेकारणोत्तदुभयवृत्तीत्यर्थः। तेनेकस्याः संख्यायुक्तेरुभयजनकत्वेऽपि न क्षतिः। गुरात्वं तात्ताद्व्याप्यतात्वा वैजात्यस्य
विवक्षितत्वात्। अन्यथा एकस्या एव नीलव्यक्तेर्नीलांतरसहकारेण कदाचित्रीलस्य पीतसहकारेण कदाचिच्चित्रस्य जननादूपातिप्र
संगात्। जातिपरत्वेवेति। चः समुच्चये। ताव्यामिति। न च विशेषगुरा इति मूल एवाभिधानादप्रसंगः तस्योभयोरंभकातिव्याप्तिवारणाय वि
वक्षणीयस्य स्वाश्रयसमवेतमात्रारंभकत्वस्य परसमवेतद्वित्वादिजनकबुद्धावसत्त्वेन तत्संग्रहार्थमभिहितस्य परसमवेतविशे
षगुराणां रंभकत्वाप्यकत्वात् स्वाश्रयसमवेतेऽपि न पाविवक्षणेऽपि संस्कारत्वमाहायतयोरिति प्रसंगादिति भावः। अपवाचस्त्वर्थः। ननु य

राम०

किंपरतायामपितत्रातिव्याप्तिरत आह ताभ्यां स्वाश्रये कर्मणा एव जननात् ननु विशेषगुणस्येत्यर्थः स्वव्यधिकरणेति। तानभिन्नोपः स्वव्यधिकरणे विशेषगुणस्तजनकं पदमित्यप्युच्यते विशेषगुणविशेषो वेग रूपस्तदुभयावृत्तीति जतिविशेषणं शब्दस्त्वानसु
खादिजनकत्वात् तानभिन्नेति। तान् धर्मैतरार्थकं शब्दस्य शब्दंतरजनकत्वात् स्वव्यधिकरणेति बुद्धेर्द्विजादिजनकत्वात् विशेषेति। वि
शेषगुणस्य च कृजिमहारीकृतजनकत्वं वाच्यं। तेन ज्ञानेष्टयोः कृतिद्वारा शब्दजनकत्वेऽपि न क्षतिः कृतेस्तन कृतिर्द्वारं धर्मधर्मैतु कृति
महारीकृत्यापि धनगर्जितादिजनको बुद्धिनेष्टात्वयोस्तादृशजनके श्वर बुद्धौ धावृत्तित्वादिनिमित्तं सत्कारत्ववारणापवेगावृत्तितोयादानं स
ख्यात्परिमासात्वादिवारणापरत्वं तं संख्यादेरपि तानजनकत्वात् तानभिन्नेति न चैवं भावनां पांमव्याप्तिः अथमिष्याज्ञानवासनायां धर्मधि
र्मजनकत्वात् भावनाया अपि पदुत्तरभावनाजकत्वस्य भाष्यकृता अधिधानात् तानपदस्यानुभवपरत्वाद्वा न तप्येति। चेत्तथापि परिमा
णा घातव्याप्तिः कामिनीस्तनपरिणाहादेः कामुकसुखजनकत्वात् आह रण्यदेरिव संख्या गुरुत्वपरिमाणानामदृष्टजनकत्वात् तान
पदेनात्मधर्मोपलभ्योचसुखाद्यसंग्रहादिति। चेन्न। स्वाश्रयसत्त्वेन विशेषगुणविशेषणात् आत्मैकत्वसहत्वयोश्च स्वसमान
धिकरणसाक्षात्कारजनकत्वात् तानभिन्नेति। तयोश्च सुखादिजनकत्वे मानाभावात् एकत्वादेरपि समानाधिकरणादित्वजनकत्वा

गु. शि.

ताविशेषेति। पाकजनकतावच्छेदकतेजः संयोगगतं तानं सुरादिजनकतावच्छेदकं च शरीरात्मसंयोगगतं। आत्मयनोयोगगतं च जातिमे
दमादायातिप्रसंगः तत्संयोगमात्रस्य तत्पातेति प्रसंगात् अतो गुरात्वव्याप्यत्वं गुरात्वसाक्षाद्याप्यार्थकं गुरात्वसाक्षाद्याप्यत्वचसस्का
रत्वाद्यगुरात्वव्याप्यजात्याप्यजात्याप्यत्वं सुरवदुःखयोरिच्छादेषजनकत्वे मानाभावमाशङ्काह। पत्नतरेति। यत्नेतरस्मिन् प्रत्यक्षे
त्तेति गुरात्वव्याप्याद्याजातिस्तद्भिधुविशेषगुरात्वमित्यर्थः। यत्नेतरप्रत्यक्षे वा सामानाधिकरण्येन विशेषगुरां जात्योर्विशेषतो मूले पर
माणतारत्रैवेति ज्ञानाभिधाताम्यदिति मध्यः। आरंभेति शेषः। प्रकाशे समानाधिकरण्येति। शब्दादिवारणाय च संतं ज्ञानाभिधातभि
त्रसमानाधिकरणजनकावत्त्यर्थं किं भिन्नांतो यादव्यात्परिभारान्वत्स्पर्शतोपग्रहः परत्वादिवारणाय च संतं परत्वादिनापि सुरादिजन
ने ज्ञाने पदं ज्ञातुधर्मं परं परिभारजनकवृत्तिद्वित्वादिवारणाय व्याप्यांतं। समानाधिकरण्येति। साजात्यं सत्ताव्याप्यव्याप्यजात्याप्य
वात्वादिवारणाय गुरात्वव्याप्येति। वस्तुतो गुरात्वव्याप्यजात्यासाजात्याभावात्तत्। गुरुत्वत्वे गुरुत्वस्थितिस्थापकत्वचारणाय कमं जनका
वृत्तीति पूरणीयं। स्पृशस्वभिधातेनाम्यथा सिद्धान्तकर्मकारणं। कर्मसमवायिकारसात्वं वा वक्तव्यं। मूले प्रयत्नांतराकाशितमन्यत्रैवेति।
ज्ञानसुरवदुःखेतरस्वसमानाधिकरण्ये काश्रिता जनकत्वे सति अनेकवृत्तिवृत्तिगुरात्वव्याप्यजातिभूयत्वे च स निज्ञातचर्मंतरभावजनक

राम०

त्वमर्थः। इयमपि जनकत्वं स्वरूपयोग्यता तेनाजनितयतनो जनितावपविगुरुत्वादौ गुरुत्वादौ नातिप्रसंगः अजनितरूपादौ रूपदोषना
तिप्रसंगः लौकिकस्तु प्रयत्नेनेष्टविशेषरूपयागादिजनकः। अवयवविहारादिकं प्रतिचरूपत्वादिनैवकारणात् नत्वयववरूपत्वादि
नागौरवात् अवयविनोऽनुत्पाददृश्यामवरूपादीनामिवावयवविहारादीनाकं प्रमपिसमवायिकारणविरहेणाजनकत्वात् परिमारा
यदेनवरूस्वत्ताणुत्वमिन्नं जन्मवातादृशं परिमारां ग्राह्यं। अथांतावयविमहत्तदीर्घत्वयोरव्याप्तिः महत्तत्वादिना जनकत्वेनिस्यस्यगगनम
हत्तादेः प्रलोपधानप्रसंगात् जन्ममहत्तत्वादिना तत्पात्वमिति चेन्न। नानापदार्थव्यतिरागभावत्वव्यतिरागदपेक्षयाद्वयवमहत्तत्वेव
लघुत्वात्समवायः संबंधविधेयात्पेक्षानिवशतेननुसमवायत्वेनस्पर्शवत्तमहत्तमस्तुतपेति चेन्न। नियमेनाजनकाद्यावत्तेऽवच्छेद
के संभवतितत्ताधारणस्यालघोस्तपात्तायागात्। मैवं प्रागभावत्वस्यारवंदोषाधितयातद्व्यतिरागत्वेनलघुत्वात्मूर्तत्वनातिपक्षे
र्महत्तादेरेवतपात्तात्। अपेक्षाबुद्धेःस्यसंस्कारस्वरूपयोग्यत्वं वक्ष्यते। काश्चित्जनकत्वं वाचकं संख्यापृथक्कारणाय अने
केति। अदृष्टजनकप्रयत्नस्यालक्ष्यत्वेनाव्याप्तिनिरस्यति। प्रयत्नशब्देनेति। धारकोपि प्रयत्नो जनयत्येवनाडीस्यंदं। नोवेज्जननयोग्य
एवं आहः। वस्तुतस्तु प्रयत्नं जनकत्वं प्रलोपधानमेववाच्यं। कर्मात्मवायिकारणातावच्छेदकरूपभूम्यत्वेनविशेषणाच्चगुणाच्चगुरु

गु. शि.

त्वादिनिरासः। शेषे च जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यमित्यदोषः। प्रकाशे स्वसमानाश्रयेति विशिष्टजनकवृत्तिर्यातिनैतरस्मिन् एका
श्रितमात्रे वर्तते जनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिस्तद्वत्त्वमर्थः। शब्दादिवारणाय वृत्तं तत्र स्पर्शत्वे हतोपसंयाह्य एकवृत्तीति। य
त्नत्वादिवारणपक्षानेतरैकाश्रितमात्रवृत्तीति। जनकत्वं च ज्ञातु धर्मतरकार्यप्रतिसाक्षात्जनकत्वं वक्तव्यं। इयं च किं विज्जनयित्वैवान्ना
त्मधर्मजनयति। ज्ञानं च परत्वादिकं यत्नश्रेयांसां ज्ञादेव जनयति। एकत्वत्वादिवारणयगुणत्वव्याप्येति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यार्थकं। धर्म
धर्मयोश्च परमात्मादिक्रियासाक्षात्जनकत्वे धर्मत्वाधर्मत्ववारणाय प्रत्यक्षत्वेन जातिविशेषणीया। पक्षानेतरत्वसमानाश्रयेक
वृत्तिकपि जके यत्नभिन्नेन वर्तते तावदिभिन्नकार्यजनके वर्तते या एकाश्रितमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः।
एतावतेव शेषसंमंतसं। आचार्यदिशा तु विहितनिषिद्धविषयत्वेन जातिमद्विषयत्वेन जातिमद्विशेषणीयां। वस्तुतस्तु यत्नेतरात्मगुण
मात्रवृत्तिजातिभूम्यत्वे तानसुरवदुः। एतेतरत्वसमानाश्रयेकवृत्तिजनकभिन्नत्वे वसतिसानादिभिन्नकार्यजनकवृत्तेकवृत्तिगुणत्वसाक्षा
द्व्याप्यजातिमत्त्वं वक्तव्यं। संयोगादयो धर्माकूभयचारंभका इति भाष्यं। ज्ञानसंयोगभिन्नसमानाधिकरणजनकवृत्त्यात्मधर्मतयधि
करजनकवृत्तिसविषयावृत्तिपृथक्त्वात्तिरिक्तजातिपदगुणत्वं तद्वत्त्वम्॥ रूपत्वादिवारणायार्थवत्संतां तत्र समानाधिकरणजनक

राम०

अहमिच्छातजनकपरिमाणत्वेहस्पर्शवारणीयमिच्छातं। शब्दवारणायद्वितीयवृत्तं। अद्वैतरात्मविशेषगुणवारणायवृत्तं।
इव्यवारणपगुणेति। मूले एकग्रहणकारणत्वधोतनापनतुव्यवच्छेदाय। सामान्यतइतिमूलं। सजातीयमेकाश्रितं कार्यं मपेक्ष
परत्रारंभके परितः। त्रेहः कार्यसामान्यमपेक्ष्यउभयत्रारंभके निवेशनीयइतिनासमंजसमितिभावः। एवंचतुल्यमापतयाभिधातेन
स्पर्शस्याप्युपलक्षणं पंतव्यं। इत्थंचसमानाधिकरणात्तानेतरजनकवृत्त्यात्मधर्मंतरयधिकरणाजनकवृत्तियत्नेतरसविषयावृत्तिजाति
मदृष्टानकपत्ताम्यगुणत्वंचक्षरामिति। प्रकाशेसमानाधिकरणेति। वृत्तं। इयमवृत्तंमन्यातंचजातिविशेषांरूपत्वादिवारणाय
वृत्तं। प्रत्यक्षजनकात्ममहत्ववृत्तिपरिमाणत्वादिवारणायत्तानेतरानित्यपदघोर्वैकल्पिकमुपादनं। शब्दादिवारणायवृत्तं। गु
त्तानपदंतातृधर्मपरं। जनकत्वंचसाक्षाद्बोध्यं। तेनपत्तादृष्टाराइषस्यधिवारणाजनकत्वेपिनक्षतिः। ज्ञानत्वानुमितित्वादिवारणाय
वृत्तं। ईश्वरविशेषगुणेतिज्ञानेष्टासामान्यपरं। एवंचसाधारणयत्नवारणायदृष्टानकपत्ताम्यत्वेसतीतिपूरणीयं। पतुर्विहित
निषिद्धविषयतज्जातीयावृत्तित्वमप्यवर्णयित्वाधर्माधर्मजनकतावच्छेदकपत्तत्वावांतरजातिविशेषाभ्यांचक्षरामसमर्पणं। त
न्नाधर्माधर्मोभयजनकयत्नमेदेजातिसंकरप्रसंभवात्। भावनादिपृथक्कादिवारणायामांतं। स्वनिष्ठरूपादेः स्वाश्रयनिष्ठदि

गु. शि०

त्वादेव जनकेवर्तमानस्य घटत्वादेव रणाय गुरात्वाभावात्मानाधिरणार्थकं स्पर्शस्थालभ्यत्वे तु न दृष्टित्वमपि जाते विशेष्टां देयां गु
 रत्वादीति भाष्ये विशेषयत्संयोगमात्राच्चितार्थकव्यावृत्तौ राचयेः प्रयत्नसामान्यस्य लभ्यत्वं दर्शितं अभिहितञ्चोपलभ्यतातपानो
 दनदिरूपो विशेषः प्रयत्नवदात्मसंयोगादीनामपि क्रियाहेतुत्वात् तत्र च क्रियाहेतुत्वस्याजनकव्यक्ताव्याप्तिमाशङ्कतज्जाती पलभ्य
 रागादहं संस्कारत्वेति तदसाधारणत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यनाप्रतियोगिककारणता रक्षितं अस्ति चेदं धर्मविशेषाणामपि क्रिया
 साधारणकारणमूर्तज्जातीयवारणाय गुरात्वा व्याप्येति अप्यात्र संयोगत्वान्येति व्यर्थं सर्वेषामेव संयोगानां कर्मजत्वादिजातियोगित्वात्
 संयोगजसंयोगस्यापि कर्मजनकत्वात् अप्येकानरावृत्तित्वं कारणतावच्छेदकत्वं तर्हि संस्कारत्वान्येत्स्यप्यनर्थकमेवं संयोगत्वेन कर्म
 जनकतावच्छेदकजातिभूयसंयोगवृत्तेरभिधानात् प्रयत्नवदात्मसंयोगादौ कर्मजनकतावच्छेदकजातिविरहे तु संयोगत्वान्यत्वं मपहा
 पकर्मजनकतावच्छेदकभूयसंयोगान्यत्वेन जातिमहिषेष्टाणीयं अवच्छिन्नेति इत्यनेन स्वरूपयोग्यत्वे गमनादवपि कर्मप्रसंगात् नित्य
 स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यभावात् अभिधातस्यापि तत्र संभवाच्चेति भावः क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन लाघवाद्मूर्तत्वं जा
 तिः सिध्यति भूतत्वं च न जातिनिर्माणाभावाद्दिति तु पुनरेकदेशिनः शब्दा समवायीति व्याप्यातं जातिविशेषपारिचायिकमात्रं अम्यपा

एम०

ज्ञानजनननियामके आत्ममनःसंयोगादिवृत्तौ निविडत्वशिथिलत्वादौ च जातिविशेषेति प्रसंगः। यद्वा समवायित्वमविवक्षितं तत्राच शब्द
 कारणावृत्तिसंज्ञानसंयोगवृत्तिजातिमत्वमर्थः॥ अभिघातस्येव नोदनस्यापि स्पर्शजन्यत्वात् शब्दासमवायिनिमित्तं यद्यपि मेर्षिकाश
 संयोगादिकमपि असमवायिकारणं ब्रह्मपतिनच सर्वत्राभिहूयमानानि द्रव्याणि वेगं वंति तत्रापि तुल्यमप्यतथाऽभिघातकद्रव्या
 काशसंयोगस्याप्यसमवायिकारणात्वादौषः। मूर्त्तवदमूर्त्तेषु स्पर्शादिमत्संयोगस्याभिघातत्वात् तद्वत्त्वमिति न च तद्वत्त्वमप्यतः कर्मजनत्वं
 माहायतिप्रसंगः। कारणतावच्छेदकस्यानुगतत्वे कारणत्वायोगात् कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादौषत्वात्। उभयकर्मजनस्याभिघा
 तस्य शब्दजनकत्वात् शब्दकारणाय पुनः स्पर्शकारणावृत्तित्वात्। इहाप्यसमवायित्वमविवक्षितं येन व्यर्थं निश्चले मेर्षिकाशसं
 योगकारणाय पुनः स्पर्शजन्यत्वं विवक्षितं आंतरालिकक्षितलोकावाकाशसंयोगादीनां शब्दानुपधापकत्वजातिगर्भता। यद्वा श
 ब्दजनकतावच्छेदकसंयोगवृत्तिजातिमत्वेतात्पर्यं॥ तत्राच निमित्तासमवायिसाधारणशब्दजनकतावच्छेदकजातिविरहेऽपि न भू
 तिः। मूर्त्तमात्रसंयोगस्याभिघातत्वे तु शब्दस्यासमवायिनिसमवायिभिन्ने सामर्थ्यात् तत्रैव तति यद्यद्वत्कारणं तद्वृत्तिसंयोगत
 व्याप्यजातिमत्वमित्यर्थः। शब्दसमवायिकारणावृत्तिसंयोगवृत्तिशब्दजनकतावच्छेदकजातिमत्वमिति तु फलितार्थः। कार्येति।

गु. शि०

कपिकारणत्वं च। तन्निरूपकत्वमेकस्याऽन्यत्प्रति योगितया। तन्निरूपिता। तदेकार्थसमवायप्रत्यासत्त्याया कारणता तदाश्रयतमि
 त्पर्यः। कारणैकार्थेति। अत्रान्यतरांतस्य कार्यकारणान्यतरैकार्थसमवायेतात्पर्यं। कारणसमवायि। तेन पाकजादिन कौष्यादिव्युदासः। ए।
 कैकप्रत्यासत्तेरप्यपकत्वादित्यतरेति। तानादिकारणान्यात्मविशेषगुणान्येति। तदर्थश्चानात्मसमवेतधर्मसमवाय्यत्वं स्यादेतत्। संयो
 गद्वयोनकचं विभागाद्यसमवायिकारणानि। अथ तेपिकार्यांतराणामसमवायिकारणानिकार्यविशेषासमवायिकारणत्वेन कारणविशे
 षान्यत्वं विशेषणमुपादेयं मिति चेत्। निमित्तपवनाकाशसंयोगो मनोगानसंयोगश्चकस्यासंभवायिकारणमिति वक्तव्यं। अत्राहुः। पक्षा
 स्य तादृशप्रत्यासत्त्यायत्रकारणो न तदसमवायिकारणत्वव्यवहारः। प्रामाणिकानां तत्कार्यप्रतियोगिकतद्वृत्तिभिन्नत्वेन कारणत्वं विशेष
 णायां। आत्मविशेषगुणेषु च न किंचिदपिकार्यं प्रत्यसमवायिकारणत्वाव्यवहारइति तदस्यत्वमेवोक्तमिति। केचित्तु आत्मविशेषगुणान्य
 त्वे सति तादृशप्रत्यासत्तिगर्भकारणत्वाभावव्याप्यजात्यसमानाधिकरणधर्मसमवायित्वंतत्त्वमनोगानसंयोगादपस्तु सामान्यतो म
 वंत्येवासमवायिकारणव्यवहारभानानानि। विशेषेण पूर्वोक्तैव गतिरित्याहुः। तच्चिंत्यं। तानादृष्टेति। असमवायिकारणता वच्छेदक रूप
 असमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्याजातिः। पक्षाश्रुते परिमणत्वात्तत्वावादीनामनच्छेदकत्वादव्यतिप्रसंगात्। नौकागमनविशेषो

राम०

इवद्वयवजापतेन तु मस्यादविति इवत्वस्यापि हेतुत्वं। इवत्वान्येस्यपि वाच्यं। मनोगगनसंयोगविभागे पुनैकाश्रितनिमित्तत्वासंयो
गविभागान्येस्यपि वाच्यं। यद्वा निमित्तकारणात्तावच्छेदकं निमित्तकारणावृत्तिः स्पर्शत्वाद्यागुणत्वव्याप्याजातिरिति। पाकजविशेषे
जलादेरेव निमित्तत्वं न तु तस्पर्शस्यापि। वलायात्मधर्मे तरेकाश्रितनिमित्तकारणावृत्तिसमवाधिकारणावृत्तिप्रत्यक्षजातिमक्रुरा
त्वं। तत्त्वमितितु व्यायः। गुरुत्वस्यैव वेगस्याप्युत्कर्षादभियाते जम्बिक्रियोत्कर्षदर्शनात्तस्यापि क्रियानिमित्तताजातिप्रसंगः इवत्ववारणा
तु पूर्ववत् ३ सत्वव्याप्यानुभूतत्वस्थितिस्थापकत्वस्य च वारणाय प्रत्यक्षेति। सर्वत्र पृथक्त्वान्येस्यपि द्वयं। असमवायीतिति निमित्त
कारणात्। ज्ञानेतरस्य भावस्य परत्वादेरपि सुखदुःखजनकत्वे सुखदुःखे तज्जनकत्वमपि वाच्यं। इव्यवारणाय पुनस्तथाप्येति गुणनिष्ठा
कं। सुखदुःखयोरिच्छादेष जनकत्वे मानाभावमाशंकाहं। आकाशे भरेत्सादि मूले संयोगादिवारणाय निमित्तकारणात्मेवेति। बुद्ध्यादे
तरभावमाशंकाहं। यथा चेति। प्रकाशे विशेषणसिद्धिः। विशेषणस्य व्यर्थत्वेन तन्निवन्धनामसिद्धिं व्याप्यतासिद्धिर्वर्तते। त्रेहेव
भिचारवारणाय। मूर्तेति। स्वरूपकथनं। कार्यकारणप्रत्यासत्ता बुद्ध्यादेर्जनकत्वं पूर्वमित्यत आह प्रायुक्तेति। प्रामाणिक्यकार
तु रोधनगुरोरात्मा विशेषगुणान्यत्वस्य लक्षणो निवेशात्। पूर्वोक्तेति। अत्रापि कार्यमेकाश्रितत्वेन विशेषणीयं। तेन संयुक्ताभिधा

गु. शि.

तन्निमित्तयोः स्नेहानुस्मृत्तयोर्बुद्ध्याः। अनुस्मृत्तस्पर्शस्पर्शक्रिया निमित्तत्वं विरहस्तु कार्ये एकाश्रितत्वं विशेषणप्रक्षेपेण निमित्तत्वं वार-
 यतामाचार्याणामेवानुमतः। मूलसंश्रद्धादवित्यनङ्गुणसंविज्ञानवद्ब्रूहिणानोकाश्रवनादिपरं। अभिधात इति अभिधातजक्रियाप-
 रमितिकश्रितः स्पर्शत्वं पदमनुष्मृत्तस्पर्शवृत्तिधर्मपरं। गुणत्वव्याप्येति गुणपदस्य स्नेहानुस्मृत्तगुणपरत्वात् स्नेहावृत्तिपर्यवसिता र्थकं।
 वक्ष्यते वाच्यैरभिधातजक्रियायानिमित्तत्वं स्पर्शस्य। यवस्थिन्नंतु कार्यपदस्य गुणपरतया एकाश्रितगुणनिमित्तत्वं तेन न पूर्वापरवि-
 रोध इति परे। परत्वादीनामकारणात्वमिति भाष्यं। अकारणात्वं स्वव्यधिकरणतात्तद्धर्मतरभावाजनकत्वं। सुखदुःखभावनावारणाय स्व-
 व्यधिकरणेति। इदं च व्यक्तिविशेषापेक्षया तज्जातीयापेक्षया पुनरेकत्वस्य संख्याजनकत्वेन द्वितारेऽपि परिमाराजनकत्वेन संख्यायाः समा-
 नासमानजातीयारंभकमध्यपाठो विरुध्येत। अतएव कारणात्वं चामत्रयार्थोऽपि व्यादिभ्य इत्यत्र व्यक्तय एवाकार्यैः परिगणिताः। अयं पा-
 साचयिविरुपांत्यशब्दो यादाविरोधात् अत्र परममहत्त्वमात्मपरिमाराण्यप्रत्यक्षत्वमते। अंतीदृश्यं वातद्वेभ्यः सुखादिवारणाय स्वव्यधिक-
 रणात्वेन तात्तद्धर्मस्यावश्यं विशेषणीयत्वात्। अये पुनरादिपदप्राप्तेषु सुखादिकर्मांतर्भावयंतो नोक्तं निवेशपंतिविशेषां रूपं राम-
 जनकं रूपं। सजातीयाद्यजनकौ रसंगंधौऽस्पर्शयाकजाभिधाताद्यजनकः स्पर्शः परिमाराजनकमवयविपरिमाराण्यपरिमाराज

निकारेकसंख्या अनेकपृथक्परत्वापरत्वे। द्वयशब्दकर्मयाकजसंयोगविभागाजनकोविभागः। कर्मवेगसंयोगाजनकोवेगः। विभागाजनकं क
र्म। मतभेदेनचेतत्। शब्दाजनकः शब्दः। ज्ञानादृष्टभावनामजनिकाभावनाजनकत्वं भाष्यरुदेववक्ष्यति। ज्ञानाद्यजनकत्तानां चकारात्कर्मधि
तिस्पापकाजनकः स्थितिस्पापकः। अजनितप्रधानापूर्वाण्यंगापूर्वाणि। कीर्तनादिविनष्टमदृष्ट। ज्ञानाद्यजनकाविच्छादेवाविताचार्य
तात्पर्यमिति यद्यपितत्वं। तथापि द्रुहादिग्रहणनजित्वनिपृथक्कादीनां ग्रहाणमित्याचार्यस्वरसेनपरिमाणदीनामन्वेष्यत्वमभिप्रेता
हः। स्वधंसेति। स्वव्यधिकरणत्वं धर्मपरं ज्ञानपदं। तादृशाजनकमात्रवृत्तित्वं तादृशाजनकवृत्तिभिन्नत्वं। जनकं च संख्यामन्वयेन स्वशेषणा
यं। गुणानिष्ठाभावप्रतियोग्यपर्यंकं। गुणोपदेवगुणविशेषकत्वपरं। तथा च स्वधंस्वव्यधिकरणत्वं धर्मतरजनकसंख्याभिन्नावृत्ति एक
त्वनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगिपरिमाणवृत्तिजातिमत्वमित्यर्थः। सुखादिवारणयस्वव्यधिकरणोति। द्वित्वादपरिग्रहसंख्याभिन्नेति। एक
त्ववारणय एकत्वेत्यादि। अणुत्वादिवारणयपरिमाणवृत्तीति। आत्मेतरसतचेतजनकसंख्याभिन्नावृत्त्येकतावृत्ति घटवृत्तिवृत्ति
जातिमत्त्वं चार्थः। अणुत्वं स्वत्वसुखत्वादिवारणय घटवृत्तीति। मूले संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वमिति भाष्यस्य विशेषगुणपदस्य ज
नविशेषगुणपरत्वमभिप्रेत्य। अतएव श्वरज्ञानाद्योनोदकिताः प्रदेशवृत्तिवेगावृत्तिजातिमत्तत्त्वमिति वाच्यं। तत्प्रका

गु. शि.

शेत्वात्पताभावेति। एकदेति पूर्णाय यद्यपि हि कालयोर्वृत्तिमन्त्राधिकरणत्वात्तदीपपरिमाणस्य ताभावेऽपि तत्र वर्तते तथापि कालो दे
निर्विन्नाभाववत्तेऽपि कालेन इव्यनपरिमाणदिमान् कालेन इव्यादिकमित्यादि प्रतीत्यनुद्घाताद्दशप्रतीतिनियामकोऽस्येत्पताभावानां
विशेषणताविशेषः॥ स एव वाचल्येन धातु इति नातिप्रसंगः। भिन्नभिन्नदेशावच्छेदेन भावाभावयोरेकाधिकरणमव्याप्यवृत्तित्वं
परमाणुसंयोगादीनामपि हि शेषेदा एवावच्छेदकाः परिमाणादीनां तु न तेष्वपि वर्तन्ति। वैधर्म्यपुण्यदुपलभानुपलभरूपं। प्रमाणाय
नित्यस्यः। पक्षधर्म्येति। गुणवृत्तित्वं गुणसमवेतत्वं। पक्षाकपंचिदुत्तरतिप्रसंजकत्वात्। अणुकवारणाय गुणेति। मूर्तेति। मूर्तवृत्ति-
मात्रवृत्तीनां सविषयावृत्तीनां वाजातीनां व्याप्या व्याप्यवृत्तित्वं विरुद्धमित्यर्थः मूलेऽसमवायिकारणेति। वृत्तिनियामककारणाभूतसं-
योगोपलक्षकं यथाशुतेसुरवादीनामणुदेशतापत्तेः। कालनिष्ठेति। संख्यादिवारणाय भूमां तं। विभुगुणस्य जातिमतो वा विभागसंग्रह-
यनित्येति समवायेन वृत्तिव्याप्यगुणे। अप्रसिद्धिवारणाय गुणत्वव्याप्येति रूपादिवारणाय विभुगुणेति। वेगास्पितिस्पायकवारणा-
य संस्कारत्वान्येति। निर्विन्नालक्ष्यजातिमवारणाय गुणत्वव्याप्येति। स्वात्पतेति। स्वात्पताभावसमानाधिकरणवृत्तिजातिमद्रुणात्वं मि-
त्यर्थः। प्रदेशेति। निरुक्तप्रदेशवृत्तिभिन्नगुणात्वमित्यर्थः। पावत्द्रव्यभावित्वं। इव्यं स्वाश्रयः। भावः। स्थितिः। तथा च पावत्त्वाश्रयवृत्तित्वमा-

राम०

पातंतच्चावयविरुपाव्यापकमतोमूलेस्थितिरविनाश इति। तच्चावत्वाप्रयाधिकरणाभूतावृत्तिस्वताप्रतियोगित्वं प्राप्तं तच्चाप्रयनाशनवय
रत्वापतित्वापकमतआहुः स्वाश्रयेति। त्वाप्रयसमानकालानध्वंसप्रतियोगिभ्योभिन्नेष्वेववर्ततेआत्मत्वंमनस्त्वंचातोगुणात्वव्याप्येति।
वस्तुतस्तुतन्मात्रवृत्तित्वमिदृतरमावृत्तित्वमेवोपादेयंशेषवैपर्ष्यात् तच्चावत्वाप्रयाधिकरणाभूतावृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिधर्मस
मवाधिगुणात्वमितिपर्यवसितोर्थः। अत्रचसिद्धांतवलसिद्धौनिखिलपार्थिवरूपस्यश्रव्यावृत्तौसलिलयवनरूपस्यशरीगतौजातिभे
दो। यावात्त्वव्यावर्तकायंविशेषगुणालक्षणासंगमयंति। अवयविवृत्तितज्जातीयरूपादौतज्जातीयरूपादिजन्यतावच्छेदकाजातिभे
दः। जन्मइत्यादिविशेषिततज्जातीयरूपत्वादीनांतुतथात्वेगौरवात् जैनलक्षणासमन्ययः। पाकजन्यत्वेसतिमाकजेतरत्वाप्रयवृत्तिध्वं
सप्रतियोग्यवृत्तिजातिमद्गुणात्वात्तत्वं। तेनतज्जात्यनभ्युपगमेपिनक्षतिः। तूलकादेरिवतेजसोपिपरिमारास्यावयवसंयोगजन्यत्वे
समानाधिकरणापाकाजन्यत्वेसतीतिवक्तव्यं। वस्तुतस्तुजन्याप्रयनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणात्वव्याप्यव्याप्यजातिभूत्यत्वेमूर्तगुण
जातीयत्वेवसत्याप्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं। एकत्वेकपृष्ठात्स्थितिस्थापकसंग्रहापदितीयं व्याप्यपदं। परत्वापरत्वयोहत्कृषायकृष
रूपातादृशजातिः। गुणविभाजकोपाधिव्याप्यत्वावक्तव्यं। अपविनोत्पादिवत्द्रवत्वस्याप्याप्रयनाशादेवनाशः। ईश्वरबुद्ध्यादेः संग्र

गु. शि.

स्यतेतुमूर्त्तगुणजातीयत्वंनोपादेयंरेयंतुविशेष्यगुणत्वे बुद्ध्यादीनां प्रागनुक्तत्वात् शेषशब्दाभिधानयोग्यानामीश्वरबुद्ध्यादीनामयावद्भावि
त्वस्य स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतिपोगित्वस्य संभवात्। शेषशब्दस्योक्तास्य कार्यपरत्वमभिप्रेत्योक्तं। मूले व्यापककार्यविशेषगुणाना
मिति। इत्थं मया श्रयनाशनघपरत्वाद्यव्याप्तिरन्याह पूर्वनिहक्तेति। गुणत्वं। ईश्वरबुद्ध्यादेः संश्रयत्वे जन्मत्वं नोपादेयं। तां सिद्धिं कद्रवता
दीनां मूर्त्तविशेषगुणत्वमिति पक्षात् तमेव मूलं साधीयः। मूर्त्तेति। द्रवत्वत्वान्यत्वेन जातिविशेषणीया। तेनैवैवमिति कद्रवत्वव्युदासः। मू
र्त्तिव्याप्यतावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणत्वे तास्यैवमिति कश्चित् स्पर्शेति। स्पर्शस्यालक्ष्यत्वे सामानाधिकरण्याभेदगर्भे बोध्यं। गुणत्वसा
क्षा व्याप्यत्वं संस्कारत्वान्यगुणो विभाजकोपाव्यव्याप्यत्वे सति गुणवृत्तित्वं। तेन न स्थितिः स्यात्। का व्याप्तिर्न वा कालिकपरत्वादावति व्याप्तिरि
ति। जलवृत्तीति। पृथिवीरसादिव्यावृत्तजलरसादिवृत्तिजात्यनुपगमे गुणत्वव्याप्यत्वं गुणत्वसाक्षा व्याप्यत्वं तच्चेह स्पर्शत्वं द्रवत्वत्वान्यगुण
त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति गुणवृत्तित्वं। गुणोत्तिकारत्वादिवारणाय। मूले तेजोमात्रवृत्तित्वं। तेजोविशेषगुणत्वमित्यर्थः। जलावनिवृत्ती
ति। जलवृत्तिवत्सवनिवृत्तिवत्सवनिवृत्तिवृत्तीत्यर्थः। यतनत्वं संग्रहत्ववारणाय गुणत्वव्याप्यजातिसाक्षा व्याप्यार्थकं पृथिवीति। इह भूमी
रादिमाधुर्पवेजश्चरणवारणाय गुणत्वव्याप्येति। गुणत्वव्याप्यजातिसाक्षा व्याप्यार्थकं तत्तु गुणत्वव्याप्यरसत्वव्याप्यमधुरस्वव्याप्यसु

राम०

६
रमित्वादिक्माद्यपगंधसंग्रहः कार्यविशेषजनकतावच्छेदिकापृथिव्याः कर्मजसंयोगजसंयोगयोः कर्मजविभागजविभागयोश्चजाति
रकैका। कर्मजत्वादिकंतुभिन्नंभिन्नं। अम्यथाजातिसंकरप्रसंगात्। कार्यतावच्छेदकानात्वस्यादोषत्वात्। अतस्तथाविधसंयोगवि
भागवारणायविशेषगुरोति। स्पर्शत्वसाक्षात्पृथिव्याप्यजातिविशेषरालिप्यवीस्पर्शवारणायस्पर्शमित्येवंवक्तव्यं। संयोगादिगतता
दृशजात्यनभ्युपगमेतुगुराविशेषवचनात्विशेषगुरायदादेवतदत्राभः। पृथिवीयवनस्पर्शस्थारणस्पर्शत्वव्याप्यजात्यभ्युपगमे
तुतन्तोपादेयं। पृथिवीतरवृत्तवृत्तिरुपतरसत्वात्पृथिव्याप्यजात्यव्याप्यजातिमदुणत्वमितितुभ्यापः। अथेतद्वत्त्वयोरित्याहो।
तत्रचपृथिव्यादित्रयभिन्नवृत्तिपृथिवीवृत्तिवृत्तिजलवृत्तितेजोवृत्तिजातिमदुणत्वमित्यर्थः। गुरोतिस्पर्शनवारणाद्यपृथिवीवृत्तिज
लवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिजातिमदुणत्वमित्यर्थः। गुरोतिस्पर्शनवारणाद्यपृथिवीवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिवायुवृत्तिजमतिमदुणत्वमिति
तुनिष्कर्षः। तेजः संयोगे। एकपदंमात्रार्थकं। यथाश्रुतस्याकजवृत्तिरुपत्वादिकमाद्यातिप्रसंजकत्वात्। चक्षुरादि संयोगज
मात्रवृत्तिर्वाभुषत्वमुत्पदः। त्वविशेषमात्रत्ववारणायसमवापाति। तेनसद्यगयाकाशसंयोगजशब्दविशेषत्ववारणायगुरावृत्ती
तिगुरापदंशब्दमप्यपरं। सुवर्णत्वादिवारणायगुरात्वव्याप्येतिगुरात्वावधिचार्थार्थकं। तेजः संयोगासमवायिकारणकमात्रवृत्तिश्च

गु. शि.

द्वावृत्तिजातिमदुगात्वमिति फलितो र्धः अवयविद्रवत्वं तु नालक्ष्यं मूलेनैमित्तिकपदे तेजः संयोगजन्यार्थकं। पाकजत्वस्याकाशीनजन्यनो ज
 क्षरात्वेद्वितीयादि धराणां व्याप्तिर्जातेर्लक्षणावेन निरेस्तेसाह नापीति विनश्यदवस्थेति स्वरूपकप्यनं। केचिन्नुता दशमात्रवृत्तित्वापादा
 नात् रूपत्वादिकमादाप विनश्यदवस्थायाः विनाशप्रतियोगिन्या अवयविरुपायाः पृथिव्याः रूपादौ नाव्याप्तिर्नातिव्याप्तिरितीत्याहुः। मूले
 संख्येति संख्या परिमारापदे। अनेकसंख्यामहत्त्वसमानाधिकरणजन्यपरिमारापरे। प्रचययदं वा संयोगमात्रपरं। तथाच परिमाणास्तवा
 यिकपारणातावच्छेदकरूपवत्। परिमाणासमवायिकारणावृत्तिगुणात्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा र्धः। पष्ठाश्रुतं मूलमनुसंध्याह परिमाणोति।
 परिमाणजननायोग्यसंयोगवारणापसंयोगत्वान्येति परिमाणजनकतानवच्छेदकसंयोगवृत्तिधर्मीत्यर्थकं। तेन न कर्मजत्वादिकमादाया
 तिप्रसंगः। परिमाणासमवायिकारणावृत्तिपरिमाणजननायोग्यसंयोगावृत्तिजातिमत्वमितितु फलितो र्धः। कर्मजत्वादेरन्यामत्वेपया
 कृतमेव साधीयः। शब्देति। शब्दासमवायिकारणावृत्तिगुणात्वव्याप्यजातिमत्वमित्यर्थः। अभिघातेति। अभिघातेति। असाधारणानिभि
 तेति बोध्यं। संस्कारत्वान्मत्वेन जातिविशेषणीयः॥ अनेकेति। समवायेनानेकाश्चित्तत्वाभायगुणोति। गुणात्वव्याप्येति गुणात्वव्याप्यमा
 प्यव्याप्यार्थकं। तेन संख्यात्पक्षकत्वमुदासः। दिकालेति। विशेषगुणभूम्यमहत्वेन ह्योरनुगमः। असमवायीतिसंयातं। दिकालसं

राम०

योगस्य कार्यांतरनिमित्तकारणत्वे मानाभावात्। तत्र तत्र विहिततत्तद्विकृतसंयोगस्यादृष्टनिमित्तत्वात्तदुपादानमिति केचित्। पूरितकलाएते
रिति। शब्दमात्रस्य पूर्वशब्दनाशपत्तेस्तस्य अंशशब्दमात्रस्य तत्तत्पात्ते तस्यैव पूरितकलापत्तिः। अस्य चेति। अघादिनाशदेन द्वितीयादीना
नाशादित्यपि दृष्टव्यं। अत्रायस्य कोर्येण तस्य कारणानाशेन मध्यमस्य प्रत्येकावधुतशक्तिकाभ्यामुभाभ्यां विनाश इति संप्रदायः। कारण
नाशादेव सर्वेषां नाशः। अंत्यस्य प्रदर्शितरेतदुत्तरमाविनाशदेन नाशस्य शक्तीपादानत्वेऽपि चरमस्य विनाकारणानाशेनाशस्य दुरुपादत्वात्
आद्यस्य पवनसंयोगादिनाशादेव नाशः। इत्थं च शब्दोत्पत्तिपवनक्रियानाशोत्ततः क्रमेणानक्रियांतरविभागसंयोगनाशशब्दनाशा
इति शब्दस्य भूराचतुष्टयावस्थापितया कत्वादिविशिष्टज्ञानं रूपपदमिति पुनरेकदेशिनः। मूर्तेति। मूर्तेर्मिदं स्पष्टवत्। गुरात्त्वमाप्यजा
तीति च गुराविभाजकोधिपरं। तेन परत्वापरत्वापरत्वमात्रस्य कालिकपरत्वापरत्वापरत्वयोर्बानाव्याप्तिर्न बासंयोगात्पदवैयर्थ्यं॥ मात्रांते
न विशेषगुणे विवक्षितः। तथा च जात्यंत्यया श्रुतमेवेति कश्चित्। अथात्र यथाश्रुते ताश्रयनाशे कनाशपरत्वाव्याप्तिर्जातीयत्वोक्तौ
चेकत्वेकपक्षज्ञानान्तरेष्वतिव्याप्तिः। मैवं। विरोधिगुराणां नाशपत्तेनाशपत्तेनाशपत्तेव सति निरुक्तनाशपत्तिगुरात्त्वमाप्यजातिमत्वस्य
विवक्षितत्वात्। परत्वाद्ये च तारतम्यसेवतादृशी जातिः। गुराविभाजकव्याप्याजातिर्विबक्तव्या। चरमशरीराद्ये कत्वादीनां निमित्तनाशत
त्परमाणुद्वयसंयोगनाशाधीनावयविनाशादेव नाशः। भावनाया अपि मोक्षात्पूर्वसत्वे मूले ज्ञानपदं विषयि धर्मपरं न्यात्तु धर्मपरं वा

गु. शि.

चरमत्वं चरमत्वं विरोधिगुणा यनाशपत्वमिति मूलेन द्रव्येषां कारणानाशनाशपत्वमगुणानां कार्यगुणानां कार्यवृत्तिगुणानां स्वयसमकालध्वं
सः प्रतियोगिभिर्जातं स्वसमानकालीन ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिगुणानामिति फलितार्थः आश्रयनाशनाशपत्वं आश्रयनाशनाशपगुणत्वं प्रकाशे
स्थितिस्थापकादेरित्यादियदा सर्वपठितगुरुत्वपरियहः पार्थिवपरमाणुगुरुत्वस्थितिस्थापकयोनिस्तत्त्वादकार्यत्वाच्चः स्नेहसांतिद्विकारवत्त्वो
पार्थिवत्वाभावात्स्पर्शपर्यंतमेव परमाणोरपार्थिवत्वं विवक्षितमिति भावः स्नेहपर्यंत इति पाठे तु विवक्षितं विवक्षितार्थाविरोधिगुरुत्वस्थि
तिस्थापकयोक्तपरमाणौ तदन्वयो विवक्षितस्य पार्थिवपरमाणुनिष्ठयोगुरुत्वस्थितस्थापकयोनिस्त्वस्याकार्यत्वस्याविरोधीत्यर्थः उ
त्तरत्र स्नेहादुत्तरत्रः गुरुत्वे स्थितिस्थापके च मूले गुरुत्वस्नेहेति क्रमेर्वात्तरत्र पूर्वत्र चेति बोध्यं पार्थिवपरमाणुत्वं त्वस्यापि साकनत्वं
पुनरेकदेशिर्नामतं एतद्व्येति एतदातदप्रतियोगिमात्रपरामर्शः तथा च तत्प्रतियोगिगुणत्वपर्यवसितमिति परत्वेति इवत्वं नैमित्तिक
इवत्वं विभुवृत्तिवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिभूम्यत्वे सति सामान्यगुणत्वमतीदृशेति विनिष्पन्न इति विशेषः तथा चातीदृशवि
शेषो वेगावृत्तिप्रत्यक्षतातिभूम्योय आत्मगुणत्वमित्यर्थः यदाऽतीदृशत्वं अतीदृशजातिमत्त्वं पराईत्वस्यातीदृशत्वाद्विशेषोति जीवन्
योनियत्नवारणापत्त्यान्यत्वं वक्तव्यमिति अनुद्धूतत्वमादाय ह्वादावतिमासरोत्पदं संज्ञात्रैविध्यमेव मूलस्वरससिद्धं आधुनिकसं
केतशालिनीयारिभाषिकापचाचैत्रादिः उपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकाचोपाधिकीयपाकाशयप्रभृतादिः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकाचनैमित्तिक

एषः

कीपपागवदिः प्रवृत्तिनिमित्तं च शक्तावच्छेदकं। आधुनिकसंकेतस्तु न शक्तिरिति चैत्रत्वादिकं न तथा भवति। भाष्यकारः पुनराकाशादि संज्ञा
प्रतिपादित्वाधिकोपपत्तिरुच्यते ननु अनुगतोपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञात्वमेवोपाधिकत्वमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंज्ञात्वं वाच्यं।
व्युत्पादपिष्यते धानुपदमेव शब्दार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वं संज्ञाचसंकेतवत् प्रातिपदिकं तु शान्ताद्यं तेषु धानुप्रत्यययोश्च संज्ञाचबहिरवि
हातं कर्तृकारणाधिकारणादि शब्दास्तु संकेतवत् एव यावत् कपाचकार्यश्च संकेतभूतत्वात् न संज्ञाः तेषामपि संज्ञात्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तभूतसं
केतवत् अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंकेतवत् वायादिभाषिकत्वं संकेतभूतत्वे सति पौगिकसंज्ञात्वमोपाधिकत्वं तेन पंकजादिव्युत्पा
सः उपधेयतां कर्पस्यादोषत्वात् सत्यं तमनुपादेयमेव या। स प्रवृत्तिनिमित्तकं संज्ञात्वं अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तकं संज्ञात्वं वा नैमित्तकत्वं
वाच्यं इदं पुनरवधेयं स युज्यते विभज्ये विभजनं द्रवति स्मिन्नेव बुध्यते इत्यतिदुष्टं यत्तत्त्वाद्वातोरेव संयोगादिप्रतीतेर्न हृदंत समुदा
यस्य तत्र शक्तिरित्योस्तु विशेषः क्वचित्त्वेव वातोरेव तातोस्तत्त्वतीति क्वचिच्चोपसर्गोपसंदानेनेति। यथाक् परत्वापरत्वद्रवत्वगुहत्वे धुचसम
भिव्याहृतपृष्ठादिप्रकृत्यर्पतावच्छेदकानेव तत्र गुणान् प्रकृत्यर्पधर्मान् भावप्रत्ययः प्रत्यायपति प्रतीतिस्तद्धर्मत्वेन ताद्रूप्येणावेत
न्यदेतत् परत्वमपरत्वं च तत्तज्जातिविशिष्टमेव प्रवृत्तिनिमित्तं ननु विमानकोपाधिविप्रसृमतिगौरवात् तपाचपरापरो नानाधीवसंख्या

गु. शि०

येतेपरिधिपतेअनेनेतिव्युत्पत्तिमात्रंजातिविशेषविशिष्टेतुहृदिः इतरप्यात्संख्यापरमाणाप्येवविगतिरेव। शास्त्रकारीयसंकेतोपरामादि
नासंयोगादीनांसंज्ञात्वाप्यपादनेपिनैमित्तिकत्वनिर्वाहः। एकव्यक्तिमात्रबोधिकासंज्ञापरिभाषकीउपाधिमात्रपुरस्कारेणउपाधिपुर
स्कारेणवाऽनेकव्यक्तिबोधिकाचौपाधिकीजातिपुरस्कारेणबोधिकारनैमित्तिकीतिसंयोगादीनांनैमित्तिकत्वमित्यपिकेचित्। वाच्यं
सदिति। अत्रचाच्यत्वंशक्तिविषयत्वमात्रंनतुशक्तिविशेष्यत्वमसंभवात्। दधिसुवर्णादिपदेदध्यादेर्वारणायवाच्योपस्थापकमिति। त
दर्थश्चप्रकृतशब्दजन्यप्रतीतिप्रकारत्वावाच्यवृत्तित्वंसाक्षात्शक्तिविशेष्यवृत्तित्वंतेनाकृतेरुपाधिवृत्तकधर्मस्यचच्युदासः। आकृतिमतं
तुनशकं। तथाचस्यायसंज्ञात्माकृतिव्यक्तपक्षपदार्थास्ति। विशिष्टस्यशक्यत्वेविशेषणसंबंधोपिशक्यइतिचेत्। तथापिनास्तौशको
पस्थितौप्रकारः। नतुशक्यातर्ह्येतिमिति। अत्रेदंतत्वंपदमप्यनूपविशिष्टयोः संबंधोऽगृहीतस्तत्रैकनूपविशिष्टैकतरत्वात्तत्तत्प्रांतरविशिष्टप
रोपस्थितिः। यथाहृत्तिदर्शनाहृत्तियकादौपदपदार्थयोरपीयमेवमर्थादिमेवेनरूपेणपदादुपस्थितिः। शाब्दबोधोपितेनेवानचस्मरणांनि
र्विकल्पकं। नचनिर्विकल्पकोपस्थितस्मशाब्दानुभवप्रवेशः। आकांक्षादिज्ञानविरहात्। शक्तिग्रहेपदार्थोपस्थितौचप्रकारस्याशक्यत्वेगोत्रा
देरपितथात्वापत्तेः। अशक्येनापिशकाच्चगमसंभवात्। विशिष्टेतुशक्तिग्रहेपदार्थोपस्थितौचप्रकारस्याशक्यत्वेगोत्रादेरपितथात्वापत्तेः।

राम०

मयेस्पर्शनाशस्यानावश्मकत्वात्नीचूपाभ्यांस्पर्शविघ्नांतादृशस्पृश्यादेतयाविधेभ्यस्तेभ्यस्तादृशत्रसरेरावादिक्मेणोत्पन्नस्पर्शवदेनी
रूपत्वप्रसंगद्वयार्थः एकस्मादपिसंयोगात्परपर्यापरमाणुक्रियादिक्रमेणानुगुणकनाशः अन्यस्माद्वश्यामादिविनाशः अतस्माच्चरक्ता
सुबुत्सादः इतिप्रघट्टकार्थः। अत्रवेदंति। एकस्यैवाग्निसंयोगस्यद्यत्कनाशानुगुणक्रियायाः श्यामादिविनाशस्यरक्तादेस्तद्विनाशस्य
रक्ताद्यंतरस्यबहेनुत्वमत्तु। विरोधविरहात्तथाहि। अग्निसंयोगाद्यदापरमाणौक्रियातदैवाग्नि। क्रियानाशश्यामनाशोअथाग्निक्रि
यांतरपरमाणुद्वयविभागरक्तोत्सादाः अथाग्निपरमाणुविभागपरमाणुद्वयसंयोगनाशरक्तनाशः अथाग्निपरमाणुसंयोगना
शद्यत्कनाशेरक्तोतरंपूर्वत्वमग्निसंयोगोनतन्नाशकोनघृत्वात्अस्तुचोत्पन्नशब्दानामिवनूपादीनामपिकेषांचित्क्षणिकत्वंकार्थं
अवहितपूर्ववर्तितामात्रेणसंभवत्कारणभावस्यसमवायिकारणस्यनिमित्तेनकार्थकालसत्त्वंनोयेयतेउपेयतेतुसमवायित्वात्तथा
नुपपत्त्यासमवायिकारणस्यनैवमविनश्यदवस्थावयविरूपादीनांअवयववृत्तिकादिनात्रवृत्तितानिममभगप्रसंगः तादृशनिमित्ते
मानाभावात्एकपरमाणुपाकेपुनरजागलस्तनायमानौदेववशसंपन्नः कार्यद्रव्यावृष्टेर्विरहोनरूपविनाशोत्सादप्रयोजकोमाना
भावात्नचसर्वदिगवष्टेदेनाग्निसंयोगएवपतकनिमित्तपरमाणवतंरावष्टेवपरमाणोनतत्संभवोमूर्त्योः समातदेशताविरोधादिति

गु. शि.

वाच्यामानाभावात् निविड्योरेव च तत्राविरोधान् हस्तसंपुक्ते शिलातलादौ शीतलोष्णयोः पृथक् पृथक् तेनांतरातोयतेजसोः सत्वोपगमात् अस्तु वा एकः।
 स्मादग्निसंयोगात् परं पक्षाच्च कविनाशः। अन्यस्माच्च श्णमादिविनाशदिकं। अस्तु च वद्विसंयोगस्य स्वपूर्वावर्तिना स्वजन्यानां वा नूपादीनां नाशक
 त्वं द्वितीयादेविव शब्दस्य शब्दोत्तराणां अन्यथा द्वितीयादिशब्दानां भणिकत्वप्रसंगात् अस्तु शब्दो नो चास्य शब्दग्रनाशोऽपि तु तत्राशस्य अधिकम
 भिहितं प्राक् एवं च न कस्यापि भणिकत्वमिति। यस्य चासमवायिकारणानां नाशकत्वात् कार्यस्य नाशः प्रतिबंधकाभावविशेषस्येव तस्यापि कार्यकाल
 तएव कार्यस्य कालः। तेन नैकस्यापि द्रव्यस्य परत्वस्या परत्वस्य चाभणिकत्वमिति। पूर्वोत्तरव्यक्तेरिति। पूर्वव्यक्तेर्नाशक उत्तरव्यक्तेरुत्पादकस्य च त
 दभावः नूपात्पादस्य रूपनाशकाग्निसंयोगजन्यत्वाभावः रूपनाशस्य नूपात्पादकानिसंयोगजन्यत्वाभावः साध्यविकलतान्निश्चितसाध्यवत्ताभा
 वात् श्यामेत्यादि। श्यामा धृत्वादेविनाशयोरपि नूपांतरनाशकोत्पादकाग्निसंयोगजन्यत्वोपगमात् अवयववृत्तित्वमवयववृत्तिप्रतियोगि
 कत्वं। उत्पद्येतेति। रूपनाशोऽपि स्पर्शवत्तं यदा कदाचित् स्पर्शवत्तं वा आरंभाप्रयोजकमभिप्रेत्य रस्य त्रस्य त्रवा। समवायिकारणानां नाशेति। वस्तु
 तोऽसमवायिकारणानां नाशको ह्यणुकादिना शेषकृतत्वात् असमवायिकारणत्वं चेह नुरी तंतुरी तंतुसंयोगादिव्यावृत्तं कार्यं समवायिभिनाश
 मवेतत्वे सति समेतकारणत्वं वा। वृत्तादेवोत्तव प्रागभादिनाशत्वाभावात् कदाचित् कदाचिदेव इत्यादि प्रागुक्तमित्यनेन एतस्यादिनावयवपूर्वमुक्तं

राम०

तदाप्रिया अपमर्षः अवयविनूपादेः श्रुकारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अग्निसंयोगस्यावयविनिनूपाद्यजनतात्पत्रतत्पनतजनकत्वं तत्रतत्ताश
कत्वास्याप्यभावात् न तत्पत्वं। द्रव्यनाशोत्पादि। अवयवानूपेत्पादि द्रव्यमपि सावधारणं। यदि स्थूलेऽवयवे नूपादिमस्येव द्रव्यारंभाच्च गुणक्रि
पयो अपित नूपादिमस्येव दर्शनादवयवक्रिया मात्रस्येव नूपादिमस्य उत्पत्तिरिति मद्भिर्द्रव्यारंभानुगुणोति विशेषणमयुक्तमित्याशयेनाह
काशकारो द्रव्यारंभेतीति। यद्यपि स्पर्शवत्स्पर्शप्रयोजकत्वात्तद्वत्त्वेव द्रव्यस्योत्पाद इति नियमेन तु तदनुगुणक्रियाया अपि स्थूलावयवे त
पादर्शनमात्रस्याकिंचित्करत्वात् तत्पावच्छेदकानवच्छेदपरमाणोपसमाने स्पृशदिरहिते पि क्रियाया दुत्पादात्तत्वात्पादिमत्वे मानं। तथा
पि प्रकृतेषु कृकनाशस्य हितीये क्षणेषु मादिनाशः तृतीयेरक्तात्पादः चतुर्थे पंचमेवावच्छेदकनाशानुगुणक्रियाविनाशात् पंचमेषु
वावच्छेदकारंभाणुक्रियोत्पाद इति प्रकृताभिप्रायेणोदयुक्तमित्याह। यद्यपि तादिना स्वोत्तरभाविनमपेक्ष्येव कारणा मात्रविभागस्य विभा
गजनकत्वमिति सिद्धं तमनुगुणाचार्यैरेषाणीयमेवेन दर्शोकादशक्षणप्रक्रियाभिहितं तमनपेक्ष्येव पथासंयोगजनकत्वं कारण
कारणविभागस्य च विभागजनकत्वं तत्पाकारणमात्रविभागस्यापि। यथा न तत्पाते पितयोः कर्मत्वं तथैतत्पातीति। स्वतंत्रमते तु न व
क्षणा। कारणमात्रविभागपूर्वकविभागानंगीकर्तुमते पुनरप्यक्षणा मूर्द्धिन्नचतुः क्षणोति। अत्र कनाशकाले परमां रावंतरसंयुक्ते

गु. शि.

नविनश्च वस्त्वृषां मादिशालिनाद्वितीयोऽप्युक्तमंतरं सोसाहः। तृतीये च परमाख्यं तरुपादिनातन्मूपादिः। नृपाद्यंतरं सहकृतस्यैव नृपादि
जनकत्वे तु चतुर्थी। हाराद्वयं नोत्पादिकमेव तद्युक्तमिति पुनरुक्तं वलाः। संख्यातमित्यादि। कति भवतः पुनरिति प्रश्ने एको द्वौ त्रयो वे।
स्तत्तत्तच्च। सामान्यरूपं विना प्रश्नोत्तरयोरयोगात् तदित्यपि वदंति। अवधितानस्येति। वस्तुतो धिकापेक्षतेपि द्विपृथक् स्य हिते सामग्री
जन्मत्वात् द्वित्वविशेषतापत्तिः। द्वित्वस्यावधितानविरहापेक्षते तु सत्यवधिताने द्वित्वप्रत्ययानुपपत्तिः। ईश्वरापेक्षा बुद्धितो द्वित्वानुस
त्तिप्रसंगश्चेति। ह्यमेतदित्या। एकत्वस्य च गुणत्वेपि द्वयमिदं नीलमिति वक्ष्यामितीति दुर्बो रैवेति द्रष्टव्यं। ननु द्वित्वादिकमेपेक्षा बुद्धितस्य
नवनम्यगुणदोषवर्तितुमीषे रसस्तिनियामकमित्यत्राह। द्वित्वादेस्त्विति। द्वित्वादीति। अपेक्षा उपेक्षा अदृष्टा द्वारकजन्मत्वात् ननम्यत्वं। अदृष्टा
द्वारकत्वात् नजन्मत्वं वा साध्यं तेन ज्ञानादौ नव्यभिचारः। नवाव्यर्थविशेष्यत्वं। ननु जन्मत्वात् साक्षाज्जन्मत्वं। स्मृतौ नव्यभिचारात्। योग्यमेव नु द्वित्वा
दिकं पक्षेन नानाशतो वा धभागसिद्धिः। हेतौ च कार्यत्वं भावत्वं पक्षः। तेन नेष्टादिवंसे नव्यभिचार इति वदंति। हाराद्व्यक्तिविशेषवारणा
पत्तिपक्षेनेत्यादि। तदर्थश्च पुरुषद्वयवेद्यवृत्तिरकत्वादिवृत्तिधर्मभूतत्वे सति वेद्यत्वं। गुरुत्वादिवारणा यविशेष्यं। एकनामत्वे सतीति पूर
णा यं। पुरुषद्वयवेद्यावृत्तिधर्मसमवायिवेद्यगुणत्वं हेतुकर्तव्यं एकपुरुषमात्रगृहीतवदादिवारणा यागुतोतीतुचित्यं। जन्मते जन्मभावत्वे

राम०

रासतिपुरुषहृयग्रहणायोग्यत्वेन सति ग्राह्यत्वादिति वाच्यं। आत्मादिवाराणां साधं संपत्तं। स्वमतं न वेदमनुमानं। परस्मात्सिद्धेरित्याचार्यैरेव भूपमा
रात्वात्। इदं तत्रावधेयांगुले भेदे साधकस्य मुखादिवृत्तित्वस्य वाधिकायाः जन्मतायाः सिद्धे न पतत्कृतकत्वमिति द्वित्वत्रित्वादिति। एकैकव्य
क्तिकमेव जगति द्वित्वत्रित्वादिकमिति मते ह्युपास्याभिधानं। तदनधिकरणदेशापर्याप्रवृत्तिकत्वे वा समानदेशत्वं व्याख्यायव भूपमारादिशाशे
षमशेषकं पंचित्संगमनीयं। द्वित्वत्रित्वादीनामिति द्विस्मादिनामित्यर्थः। यद्यपि त्रित्वबुद्धिविषयभिन्नविषयत्वं चतुष्टुष्टुद्विबुद्धं तत्रापि मावत्तु च
तुष्टुद्विबुद्धित्वावत्तु त्रित्वादिवुद्धेर्विशिष्टाविनामित्यर्थः। यद्यपि त्रित्वनाऽतिरिक्तत्रित्वादिकमनुपपन्नमिति भावः। प्रत्येकविश्रान्तेः प्रत्येकाश्रय
विश्रान्तेः। मूलैः विरोधादित्यादिः जात्योर्भेदो द्विविरोधे सति भवेत्। गोत्वाच्चतवत्। समावेशेऽपि परापरभावात्। चक्षुस्तृणशिशुपाव्यवत्। न चेह
तदुभयं संभवह्यर्थः। प्रकारान्तरमाशंक्य निराकुरुते। अमृतेति। मिषोऽप्यभिचारश्च संकरप्रसंगाच्चिरस्तो। संभवी च प्रकृत इति भावः। प्रकाशे य
दीत्यादि। तत्राचार्यविरोधादित्यस्याविरोधसंगादित्यर्थः। इत्येतत्समानाधिकरणोत्पादि। तन्मतेनापादनं। स्वमते विपर्ययापर्यवसानात्। आप
त्तौ तन्मते दोषमाह। यावदिति। सर्वत्र द्रव्येन प्रतीयतेत्यर्थः। सत्तयासहेत्यापादनांतरं। अत्र केचिदाहुः। द्वित्वत्रित्वादिकंतुल्यमक्रिवृत्तिकमेव सा
म्यं जातिपदवाच्यं भवतु न वेत्यम्यदेतत्। अनित्यस्य संयोगादेरित्यस्यपि द्वित्वादेर्वासम्यवृत्तित्वे विरोधाभावात्। भिन्नं द्विपत्राहाराणां रूप

गु. शि. रसादीनामिव समानेन्द्रियया घ्राणामपि सत्यप्येकावच्छेदेन समानदेशत्वे प्रतिनियतव्यं न कव्यं गत्ये विरोधाभात्. सहचारदर्शनमात्रस्याकिंचित्करत्वात्.
 परस्पररादिपदार्थाननुगमाच्च. तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वेऽपि च भेदे प्रत्ययभेद एवमानं. अनुल्यव्यक्तिकयोरपि भेदे तस्यैव तत्रत्वात्. अथ आगोताश्रुत-
 योरपि भेदातिहाय तुल्यव्यक्तिकत्वं स्यात्सिद्धे. विरुद्धधर्मेऽपि वस्तुनाधिकदेशपर्याप्तवृत्तिकत्वं. अनुगतमत्रांगीकारे च विज्ञादिसत्त्वोक्त्या व्या-
 सप्तवृत्तिकत्वमपि. परंतु घटपदं घटपटकुम्भकुसूलेषु प्रतिद्विकं प्रतित्रिकं द्वित्वत्रित्वप्रतीतावेकतमनाशेतद्वैर्हितादेरपि संयोगादेरिव नाशप्र-
 त्यायात्. अनित्यवृत्तिनानाव्यक्तिकमेव द्वित्वादिकं. आश्रयोत्सादविनाशाभ्यामेव च तदुत्सादविनाशौ. असमवायिकारं चाप्रयस्यैकत्वपरिमाणं वा.
 एकव्यक्तिवृत्तिकमेकत्वमिव तुल्यव्यक्तिवृत्तिकद्वित्वाद्यपि नानेकं. तुल्यव्यक्तिवृत्तिकद्वित्वादेः प्रतिबंधकत्वात्. सामग्र्यभेदात् प्रागभावविरहाद्वा-
 नतादशद्वित्वाद्यंतरोत्सादः. बुद्धिर्विशेषस्तु तद्वज्रकोनत्वात्सादकाऽपेक्षा बुद्धिरपेक्षा बुद्धिमेव च तद्व्युत्पन्नापि ग्रहप्रसंगान्. तदीयापेक्षा बुद्धिज-
 न्यं तेनैव गृह्यते. स्वीयापेक्षा बुद्धिजन्यमेव द्वित्वादित्वपंगुह्णातीति वा स्वभावकल्पने महागौरवात्प्राप्तातं नानापुरुषीयकमिकापेक्षा बुद्धिसम-
 संख्यतुल्यव्यक्तिकद्वित्वादिकल्पनप्रसंगाच्च. द्वित्वत्रित्वादीनां च वस्तुनाधिकदेशवृत्तीनां नीलत्वोत्पलत्ववत् घटत्वपाषाणत्वादिवच्च प्रतिनियत-
 व्यंजकव्यंग्यत्वं नानुपपन्नं. द्विपृक्कादौ च गत्यमतिगृह्यत एव द्वित्वादिकं. वस्तुतः सत्यपि पृथक् द्विपृथकादौ नानाभावः. नित्येषु च एकव्यक्ति-

कं नात्यक्तिकमेव वनिसं। अनित्ययोः संयोगयोरिव नित्ययोरपि द्वित्वाद्योः समाविष्टयोर्मिषोऽप्यभिचारे विरोधाभावात्। अस्तु वा तदप्यनित्यं। तन्न न
केश्वरज्ञानोपगमेऽप्यवस्थापे। तस्मात्तत्तत्कारि विशेषतश्च संसाध्यानेव तदुत्पादविनाशनिपमः। इव तस्य कार्यतामात्रं समवायिकारण
तावच्छेदकत्वेऽप्येव नित्या संख्या इतरथा तु गुणदावपि संख्यायां संख्यांतराभ्युपगमे त्वनवस्थेति। अयेतु विभिन्नान्येव तिसात्वामनित्या
नानित्या नित्यानां च नित्यायेव द्वित्वन्नित्यादीनि। अनुगतव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वत्वादियोगात्। क्वचिद्विनाशव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्व
त्वादियोगात्। क्वचिद्वित्वन्नित्यादीनि। अनुगतव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वत्वादियोगात्। क्वचिद्विनाशव्यवहारस्तु अनुगतद्वित्वत्वादियोगा
त्। क्वचिद्विनाशव्यवहारस्तु उपलब्धानुपलभ्यमानत्वसाधर्म्यात्। श्यामादीनां धियाय पार्थः। जातिव्यवहारनिमित्तं असमवायित्वेति अ
समवायित्वेति अनेकसमवेतत्वं समवेतत्वं वा आकृतिव्यंग्यत्वमात्रं वेति प्रादुरिति संक्षेपः। मूले गुणान्तरेभ्यो रूपादिसंयोगादिभ्यः।
अतएवाग्रे तत्सु नरेकद्रव्यमेनेकद्रव्यमनेकद्रव्यवेत्यत्र पुनः शब्दः परिमाणमनंतरोक्तव्यवस्थेति इति वक्ष्यति। तत्तात्पर्यं तु व्यवहितोक्तं
ख्यामात्रव्यवच्छेदव्यवच्छेदे। रूपादयस्तत्रादिपदेन संख्यापृथक् संयोगविभागातिरिक्तगुणमात्रस्य परिग्रहमात्रस्य परिग्रहः। संयो
गादप्यत्र तु विभागस्य। पुनस्त्येकानेकवृत्तिजातीयत्वस्य पृथक् साधारणं मूलस्वरसिद्धं व्युत्पाद्यतस्यैव विशिष्टस्य पृथक् आवृत्तत्वं

गु. शि.

युत्प्राप्यतिप्रकाशकारः। पृथक्केसादिना। सलिलमादिर्पेसापार्थिवपरमाणोस्त्रदीयं रूपमादिर्पेसां व्युत्पत्तिरुपाणामितितद्रुतासंवि
 तानवहन्तीति। अपार्थिवरूपमात्रपरिशुद्धः। अत्रेवमूलेसलिलपरं अपार्थिवपरं एकदेशोक्तीर्तनं वा। तस्य। तत्तद्वर्णनो नित्यव्यवस्था।
 व्युत्पत्तिरुपाणामितितद्रुतासंवि। अन्यथा हि तापरिशुद्धसंगादितिभावः। स्वव्यापकेति। स्वविजातीयसंख्याव्याप्यत्वमस्य
 त्वमित्यर्थः। समानाधिकरणेति। समानाधिकरणमिह नियतं ग्राह्यं। तथा च स्वव्याप्यानेकवृत्तियावत्। संख्याव्याप्यत्वं। स्वाभावात्समा
 नाधिकरणैकत्वान्यसंख्याभावात्समानाधिकरणमिति यावत्। समानाधिकरणमिह व्यापकं। अधिकरणं वा
 उपेत्यधिकरणभरणरूपं तत्राच स्वव्यापकयावत्संख्याव्यापकत्वं स्वसमानभरणमित्युक्तिर्यावत्संख्याव्यापकत्वं वा। एकद्रव्योत्पादभरणे
 च नियमेन द्रव्यांतरविनाशोत्पादोपगमेनाद्यं। तत्र च यावत्त्वमशेषत्वं। तेन पुनपत्तुल्यव्यक्तिकपराईदं पविरहेऽपि न भ्रतिः। इयमपि चेदं परा
 ईत्स्यत्वाव्यवहितपूर्वभरणवर्तितावद्भववृत्तित्वनिमगमते। अत्रापि भापुर्विचित्र्या अनाधिकदेशवृत्तिपराईदं पोत्पादेकमनवृत्तेरधि
 कदेशवृत्तेरधिकदेशवृत्त्यकत्वेनाव्याप्तेः। तादृशव्यापकत्वेनाव्याप्तेः। तादृशव्यापकजातीयत्वं वावक्तव्यं। साजात्यं च बहुत्वव्याप्यजात्याको
 र्म्यं। पराईत्वं चेहत्तथा। एकत्वपदादिसादिसहपैकशेषविहेषमात्रविजंभितं। वस्तुतस्त्वं वांतरलिंगसंख्यावो धविरहस्यले एव वृत्तेषु

राम०

रत्नारोवेकशेषानभ्युपगमोवैष्णव्यति। अवांतरलिंगसंख्यायोधस्विनेकशेषमसंभवात्। स्वतंत्रास्तुकार्पकाराभावनिहपकसंबंधि
नः कार्यकारणान्यतरस्वबाएकार्षप्रसासत्ताकारणत्वेनात्मासमवेतासमवेतधर्मसमवाप्यस्यत्वादिनाविशेषितेनवातेनकारण
त्वेमानाभावात्। परंतु यद्धर्मवतमंतरेणयद्धर्मवतोनात्यन्तिस्तद्धर्मवान्तधर्मतः कारणांकल्यते। नचसत्तामपेक्षावृद्धौसत्त्वाश्रयेषु
हित्वादीनांएकत्वमंतरेणानुत्पत्तौकिंचित्प्रमाणमस्ति। अतोनाहित्वादेः कारणमेकत्वं। एवमवयवैकत्वमपिनावयविनामेकत्वकार।
एतेनपृथक्कृत्याख्यातं। मूलेद्रव्यांतरापेक्षेसादि। तथाचतदतद्वत्त्वेकत्वजित्वादिजनितान्तदतद्वत्तिजित्वादिकात्कार्यजित्वादिक
मिति नकारणगुणपूर्वकत्वायोगः तदतद्वत्तिजित्वादिकात्कार्यजित्वादिकमिति नकारणगुणपूर्वकत्वायोगः तदतद्वत्तिभिरेकत्वे
स्तत्कार्यजित्वादिकंजननीयमितिअमोनकार्पः। एकत्वस्यजित्वादिविजातीयत्वात्। अन्यथाकागगयोरेकत्वाभ्यांहित्वेनवाकार्यजि
त्वाद्युत्पादः संभवादुदासीनैकत्वाद्यनुसरणमफलंत्वात्। कारणमात्रेणगुणपूर्वकत्वेकारणकारणगुणपूर्वकत्वेचकारणगुणपू
र्वकत्वमभूतमित्याशंकते। कारणेसादि। कारणशक्तिवैविष्यात्कार्यवैविष्यंसादित्यतआह। किंचेति। तेरिमादिवहुवचनंदिता
दिकमित्यादिपदंवा नास्पायां। उदासीनैकत्वस्यप्रसासत्तिविरहेणैकत्वाजनकत्वात्त्रिमिष्वपरममाणभिर्द्वयानारभात्। अवयवि

त्रित्वदिः कारणाग्रापूर्वकत्वात्। आंतरालिक घणुकान्मुपगतमतेन चातपाः मिधानं। तथा च ताभ्यां च ते रिति यथा मतं योजनीयं। कारणा
विशेषसमृद्धमाराः शंकते। कार्यमित्यादि। कारणगतेनैकत्वेनैकत्वेन न पितव्ये कार्यद्रव्यमपेक्ष्यतेन सात्त्विकः त्वा अपि हिते तु त्वा प्रमेन।
कार्यद्रव्यमिति नाविशेष इत्यर्थः। निराकरोति। न कापि पितव्यमिति। कार्यकारणादित्येवासा मग्री सा कार्यकारणात् त्वेपीति तपोरभेदप्र
संगः त्वेति रिते कौकत्वात् दाभ्यापेक्षा पामपि हित सा मग्री प्रभवत्वेन तत्पदित्वेति शेषत्वापत्तिरित्यर्थः। पूर्वोक्ते एकद्रव्यप्रसज्येतेत्यत्रादित्व
त्रित्वाद्यविशेषप्रसंगादौ च शंकते प्रकाशकारो न चिति। त्वमित्यंतेन आश्रयनियममुपपाद्य कार्यभेदमुपपाद्य कार्यभेदमुपपाद्यति
प्रागभावेति। एतेन प्रागभावस्यापेक्षणीयत्वेन। एकैकस्येव हित्वादेः अचिरललग्रहित्वाधारेत्यतिरपि नास्ति। ईश्वरीयापेक्षवृद्धिजन्य
तावादिनामिवास्माकमपि कालविशेषादेरपेक्षणीयत्वात् तदिनाशादेविनाश इति नाविनाशप्रसंगो पीतिमूलो हित्वदि पृथक्त्वादेवेति।
द्युविशेषतया प्राणात्त्वयोर्मूलायावद्यिजयोश्च पुरुषतत्तुषतत्तुसंयोगो वर्तमानमसमानदेशतत्तुसमनियतावच्छेदकावच्छेद्यत्वात्
कं। विभिन्नपुरुषा यद्वित्वाद्यो वर्तमानमसमानेन्द्रियग्राह्यत्वं एकैन्द्रियव्यक्तित्वेप्यत्रार्थकं। द्रव्यावयववहुत्वयोर्व्यभिचारसंभवे ग्राह्यत्वेन च ताम्।
द्रव्यत्वेन वा विशेषणीयं। व्यञ्जकनियमः एकव्यक्तिकमात्रव्यंग्यत्वं। पृथग्येकपृथक्त्वं दृष्टान्तस्येकत्वद्वयविषयत्वभौत्येरादिपृथक्त्वं

ज्ञानस्यापि द्वित्वविषयताधौ व्यंत चापि पृथक्कृत्यज्ञानं विना हि पृथक्काग्रहात् तस्यावश्यकत्वेन तादृशं संख्या पृथक्कृत्यविषयताभ्यां नकार्यकार
तांभावग्रहोमानाभावादिति नापसक्तप्रतिषेधः एवं च स्नेह इत्यादीनामन्योन्याभ्यंजकत्वस्य सन्निकर्षव्यंग्यानां एकैकग्रहप्रतिबंधकदोष
विशेषाभावव्यंग्यानां च वारणापस्वत्वसन्निकर्षेतरभावत्वेन भंजकं विशेषणं व्यंजकं च व्यक्तिस्वरूपयोग्यतातेन कदाचिदेकैकमात्र
हेपिनव्यभिचारः। व्यक्तिश्चलौकिकः साक्षात्कारो विषयजन्यज्ञानं वा। एवमेव च वर्णानां तत्त्वात्साधनीयं। परंतु ते निरुक्तहेतुशालिन एव
ही कारणीयाः। पक्षाप्रप्रतिनिपतव्यंजकव्यंग्यत्वं उभयाविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं परस्परजनकयोर्पधिकारग्राह्याघोम
जायावच्छिन्नयोर्गुरुपुतसंयोगयोर्नीलत्वोत्पलत्वघाटत्वपाषाणतयोर्नलत्वकरकानयोर्द्रव्यावयवसंयोगमोश्च वारणापससंज्ञा
गुक्तापेक्षं। अवच्छेदकत्वं च देशकालसाधारणं बोध्यं। रूपसाधो वारणापविशेष्यतर्प्यैकवहिरिंद्रियव्यक्तिवेषयात्तत्त्वलौकिके
कसाक्षात्कारविषयत्वं एकज्ञानजनकत्वमिति यावत्। तेन विभिन्नपुतपीययोः समनिपतयोर्नव्यभिचारः। कदाचित्संभवतोश्च समनि
पतयोर्देशकालयोर्द्रव्यावयववृद्धत्वयोरेकज्ञानजनकयोर्निरुक्तसाध्यत्वमपि। पृथक्काग्रहेचावश्ये संख्याग्रहः। अभिभवादितरत्व
संकोचादिवशात् रूपस्य र्शपरिमारासमवेताबीतरजातपरं न गृह्यंत इति मतेनेह। असतिप्रतिबंधकस्य नेन चानिरुक्तव्यंग्यत्वं

गु. शि. विशेषणीयं। निसकहेतुशालितोक्त - मिलित्वा प्रत्येकं च तान जनकत्वमसंभावितमेवा संभाव्यते वा साध्ये हेतौ वाचिष्यते न जनकत्वं विचक्षण
 योऽप्येकसाक्षात्कारविषयशब्दानामेव तत्पातं साध्यं। परेण तेषां परस्परव्यभिचारिग्राहकत्वाभ्युपगमात्। यद्यपि व्याप्यवृत्तेर्देशानवच्छे
 दत्वमते एकदेशावच्छेदत्वस्य तदुपेयनचरणसंयोगयोरेकैकमात्रग्रहसंभवेन समनियतदेशतविशेषितस्य हेतुत्वे सर्वसंज्ञसंज्ञा। अ
 तएव एकवृत्तत्वरूपस्य परिमारात्नेह द्रवत्वानां कदाचिदेकैकमात्रग्रहसंभवेऽपि न भूतिः। परंतु परेण शब्दस्यापि व्याप्यवृत्तित्वाभ्यु
 पगमात्पक्षधर्मतासंपत्तये तत्पातिधानं। यदि च व्याप्यवृत्तेर्देशव्यनित्यस्य कालोपि नावच्छेदको मानाभावात्। एकत्र धर्मिसिमावाच
 योर्विरोधेनैवावच्छेदकमेव भ्युपगमात्। न च कुचिदेकस्मिन्नित्यतदभावोऽसंभवः नित्यस्य देशकालविशिष्टप्रतीतित्वात्तद्वत्तित्वमवगा
 हते तदवच्छिन्नत्वावगाहिनीतुभ्यांतिरेवे निविभाज्यते तदा एकावच्छेदेनेत्यनियमेन मिथोऽनवच्छेदकानवच्छेदत्वमर्थवक्तव्यः। तदनवच्छे
 दकत्वं च त्वानवच्छेदकत्वं अतो न शब्दावच्छेदकप्रसिद्धावपि भूतिः। समनियतकालरूपहृद्यदिवारणयसमानदेशत्वं। यदि च घटत्वा
 देः संस्थानविशेषव्यपारणात्तादेरपि रूपादिविशेषो व्यंजकः। अग्रहणां च तस्य विनापि होषतदग्रहात्तदा समनियतव्यक्तिकत्वं वाच्यं स एव।
 ववेदं समवायेन वृत्तिमधिकत्वा एकस्मिन्नेव काले गोलादितदभावमोर्गवायवच्छेदकत्वस्यावश्यं वक्तव्यमिति। अथवा एकवच्छेदेन तेक

तेनपिचपाकवादिमतेऽक्रमिकगंधापोनिरासः अधिकरणयोस्तयोर्वाणामसमानदेशत्व इति। समनियतव्यक्तिकत्वस्य च। तेनहरतादि
नाप्रभात्वस्याग्रहे चैतस्य स्पृशेदनी लप्रमायांच श्वेताग्रहे प्रभात्वस्य ग्रहे पित्तयोर्व्यभिचारः। मूलाग्रावधिन्नयोः प्रभातरुसंयोगयोरनुद्भूत
तत्स्यर्शित्वयोः स्पर्शनग्रहणयोग्ययोर्वाणामाऽसम्बन्धित्वमपि वक्तव्यं। हृपरसाधोहृपादिपरिमाणाद्योः स्नेहादिद्रवताद्योः
प्रत्येकं गृह्यमाणयोर्वाणामसमानेति। समन्निद्रियग्राह्यत्वं च प्रतिनियतैकैकेंद्रियग्राह्यत्वं दर्शनस्पर्शनो मया ग्राह्यत्वे। सति एकेंद्रियग्रा
ह्यत्वं अग्राह्यत्वं ग्रहणयोग्यत्वमिति ज्ञेयः। प्रकारणमस्तु द्वित्वं तु तुल्यजमात्रं गृह्यत इति न तत्र व्यंजकांतरापेक्षा। स्वीपापेक्षा बुद्धिनादिकंप्र
त्यक्षमिति मूल एवाभिधास्यते। सेनाचनादौ च बहुत्वावांतरजातिविशेषग्रहणवापेक्षा बुद्धि विशेषापेक्षापीति न काचिदनुपपत्तिरिति। अ
पेक्षा बुद्धि व्यंग्यं। अपेक्षा बुद्धि धीनव्यक्तियुक्तं द्वित्ववृत्तिसामान्यज्ञानसमकालमिति स्थितिकालमभिप्रेत्य। तथा च द्वित्वगुणज्ञानं प्र
सकालमित्यर्थः। क्वचित्कस्य द्वित्वगुणानाशेनेति पाठस्य कारणे कार्योपचारादपेक्षा बुद्धिनाशेनेत्यर्थः। उपलक्षणं चेदं बुद्धिद्वित्वयोर्भि
न्नैन्द्रियवेद्यतया प्रत्यक्षाप्रसरात् इति॥ योर्वापर्यग्रहस्तु कथंचिदुपनयादिवशात्। मूले तेनानुविधीयमानत्वादिति। तेनातत्प्रत्यक्षे
णाद्यद्यादिव्यंजकालोकादिवारणाय व्यंजकत्वानुपपत्तिरिति। प्रकाशेऽत उक्तमिहादि। तथा चाभिव्यक्तावनुविधानं विवक्षितं न तस्य

गु. शि.

[illegible]

रामः

तद्वद्वान्त्रित्वाद्यन्यतमसंख्यावत्तन्निपमात्। बहुत्वज्ञानात्त्रित्वादिसंशयो नानुपपन्न इत्यत्राह। त्रित्वादाविति। बहुत्वस्येतादिवहुत्वशतत्वप
देजातिविशेषपरे। द्वित्वातिरिक्तेति वार्थः। एतादृशोपाध्यनिश्चयेपित्रित्वादेषु बहुत्वव्यवहारात् एकत्वत्वादिवत् बहुत्वत्वमपि संख्यात्व
व्याप्यजातिविशेषः। तद्व्याप्यं तु त्रित्वादि कमित्यपि केचित्। बहुत्वस्य तत्त्वस्य स्वेन समानजातीयात् स्वाश्रयात् प्रकर्षेण समं सामानाधि
करत्वं न स्यात्। द्वित्वादि वत्। संख्यात्ववज्ज्ञानाजातिव्यापकत्वात् तत्त्वात् नानुपपन्नमिति तु ध्येयांते विशेष्योर्बुद्धी इत्यर्थः। असतोपि विशेष
रास्यविशिष्टबुद्धिप्रतिकारणत्वं नियामकत्वमिति स्यात्। अनेन निराकृतं न स्यादित्यर्थः। रूपादेरेवैकत्वस्यापि स्वतंत्रस्य स्वरामनुभवसिद्धं
नरवत्सुखादिनापि द्रव्यपारतंत्र्येण तत्त्वार्पणे। गंधत्वादिविशिष्टगंधज्ञानस्यैवैकत्वत्वे विशिष्टे। कत्वज्ञानस्य संस्कारजनकत्वे वा धकाभावा
च्च। अनुभवसिद्धौ वैकल्यप्रतीत्यनंतरं अयमेकोयमेक इति प्रतीतिः। न च भ्रूरांतदनुसादे किंचिन्नियामकमस्ति। तत्त्वात्पि नानुभवसायः
केनारराणीयस्य चरेकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमेवापेक्षा बुद्धिमंगीकृताह। यद्यपीत्यादि। संस्कारजननसमर्पनं जनयत् केन चार्पिताम
तत्राहाह इत्येति। सत्यपि विरोधिगुरोज्ञानाविना शस्यादृष्ट्यापि फलवत्कृतस्याप्यनुपपत्त्या द्वित्वनिर्विकल्पकसामग्र्याः प्रतिव
धकत्वमास्तीत्यत इति भावः। एवं च निर्विकल्पकद्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानसाधारणद्वित्वज्ञानसामग्र्या एव प्रतिबंधकत्वात्प्राप्तमुचितं तत्त्वा

ग. शि.

सति द्वित्वविशिष्टद्रव्यत्वप्रत्यक्षकालेपि द्वित्वलभ्यते। अतएव चाविरलजगद्द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसंतानोपि ह्युपपादः। प्रकारांतरेणापि द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसंभवति। तपादिअपेक्षाबुद्धिः अथ द्वित्वअपेक्षाबुद्धिः अतएव च प्रतिबंधकविरहात्। ततः पूर्वापेक्षाबुद्धिविनाशः द्वित्वनिर्विकल्पकद्वित्वांतराणि। अपोदीयद्वित्वे द्वित्वविशिष्टत्वात् नंततो हेतुव्यतिरिक्तविरतिः। अनुमितित्वविशिष्टानुमितित्वस्य एकमात्रसुरवोत्पादे सुखत्वविशिष्टसुखत्वस्यैव कोपनपदशब्दे द्वित्वविशिष्टद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षसंस्थूलकालमालं व्यवर्तमानावभासस्यपि केचित्। अलोकमिसादि। आलोकादिसंयोगस्य उद्भूतरूपस्य च विरहेण अर्थांतरवारणापत्यसंतं विशेषितुद्भूततत्पवदिति पक्षविशेषाः। इंद्रियं। चक्षुः। हेतौ सति प्रतिबंधकाभावे सति चक्षुर्मनोयोगादविति च पूरणायाद्रव्यत्वमविवक्षितं। अनेक इति। अनेकद्रव्यत्वस्य साम्ये तुलकसूचणौ वैपरित्ये च महत्त्वोक्त्येण प्रत्यक्षोक्त्यति। अवयवतदवयवपरंपरासाधारणानेकद्रव्यत्वस्य दुर्वचतात्। जायमानमहत्त्वमेव प्रत्यक्षप्रयोजकमितितुल्यं। नात्यभावः महत्त्वमहत्त्वदीर्घतातिरिक्तवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिसामान्याभावः। सात्विको - कारविरोधित्वेन तदवच्छेदकत्वं साक्षात्कारविषयवृत्तित्वमितियावत्। तेन न परममहत्त्वस्यातींद्रियत्वेनाप्यंतरसिद्धसाधनं वा। संख्यापृथक्कादिपुन्यभिचारवारणाप्यप्रयोजकांतं। साक्षात्कारोद्रव्यस्य तेन संख्यादेः स्वत्यजातिसाक्षात्कारकारणत्वेपि न क्षतिः प्रयोजकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं उद्भूतरूपवत्तादि

राम०

नावरादेर्ज्ञानादिमतेन चात्मनः प्रत्यक्षोपगमादित्यापिकेचित्। अदृष्टवाराणाममूर्तेति। पिशाचशरीरादिजनकतान्छेदकसंयोगगतजातिविशेष
 स्पसत्तादेकवृत्तित्वेन विशेषणान्नसंयोगे व्यभिचारः। तुल्येति तावतापि संदिग्धोपाधित्वं दुर्वारं प्रयोजकं चानुमानं। यद्यप्यभेदेनाचपस्य ओ
 त्कर्गिकत्वात्सामान्यशब्दस्य समभिव्याहृतविशेषपरत्वमनुरागोऽप्युत्पत्त्युत्पत्त्यजातिविशेषत्वेनाचपविरहात्। अन्यप्यगोवलावर्त्तयाविशेष
 प्रसंगात्प्रकृते च सांभवाच्च। तप्यपि असतितास्य विशेषे सामान्यशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसंगेन समभिव्याहृतेतरविशेषपरत्वमभिप्रेत्य तस्यायो
 मूलेऽभिहितः। मूले विन्नेपद्रसादि। प्रकर्षभावो महत्वप्रकर्षसद्भावः प्रकृतमहत्वमिति यावत्तस्याभावः। एवमप्येपि प्रकृतदीर्घत्वाभावो वो
 ध्यः। ह्रस्वत्वस्य ह्रस्वत्वस्य वैयर्थ्यः। महत्वव्याप्यमेव दीर्घत्वं लपेयते महत्वविरुद्धं चाराहत्वादि कं असिद्धमतो न साध्या व्यापकत्वं परमात्मादे च प्र
 त्यक्षत्वप्रयोजकमहत्ववत्ते प्रत्यक्षत्वापत्त्या न साधनव्यापकत्वमित्याह प्रकाशकारः। महत्वे सादिना व्यापत्तेरित्यनेन। महत्वमिति। वस्तु
 नो महत्वसाम्येपि दीर्घत्वस्योक्तर्षेण प्रत्यक्षोक्तर्षात्तदपि तत्र प्रयोजकं। महत्परिमाणमिति। सत्तागुणात्वात्मात्मादि साधारणी जातिरनुपलं
 भवाधिता। जातौ गुरुत्वावृत्तित्वं हेतौ च योग्यत्वं विशेषणं देयमिति नापत्तिरव्यभिचारैः। व्याकृते सादि। साध्ये नानाजातिव्यापकत्वेन जा
 तिविशेषणीयाद्दुःखासंभिन्नत्वे सादिना नानाविधविहितक्रियाजन्यनानाविधस्वर्गवृत्तिसुखदुःखाप्येकजातो मानाभावत्। यथा कश्चिद्

गु. शि.

नुगत रूपमात्रस्वकारणात्तानयधे एकवात्। शतमानं प्रसंगाच्च दुःखासद्विज्जादिविशिष्टत्वाशक्तिरिति तुटीककृतः राजातीयावधि
 चं सजातीयनिषेधकविधिकं एव मनसादिशतत्रतत्रसजातीयनिषेधकविधिकं च वक्तव्यमित्यर्थः सकलप्यसमुदायमाह। दीर्घचप्र
 कर्षेत्सादि। दीर्घचप्रकर्षभावापेक्ष इति पाठपक्षे। दीर्घपेक्ष इति पाठे नुहस्वव्यवहारो हस्वव्यवहारप्रयोजकप्रत्यक्षस्मदीर्घवाभावस्यार्थः तु
 व्यमितिवस्तुतस्तेषां व्यक्तिवाहुल्यस्याप्रयोजकवेत्तिभिर्परैरावरोधवात्। शतेन तैकारवेधमहचप्रकर्षेन स्यात्। अस्माकमपितु न शतेन
 भुङ्क्ते केन महतो महता वहुत् भुङ्क्तेः पंचशता पंचशता च महद्विवाये परंतु सामानाधिकरण्याव्यक्ति। बाहुल्यमेवाप्रयोजकमिति मंतव्यं।
 अवयवे परवाद्युत्साहस्य संख्योत्पत्तिकाले संभवाद्वाहृ। एष कचं चेति चकार पत्वादिसंबंधसमुच्चये अत्यंतरेति वस्तुतस्तुरेर्धेन उपपद्योभा
 वावस्थितैः समानदीर्घभावे पंचभिवारवधात्तथाविधैर्दशभिर्दीर्घतरे च चित्तुरैवावेधसु विनापि वसंयोगमेहे गणानां दीर्घतरादिव्यवहा
 रात्संयोगवैजातीयमित्यर्थः भूदास्तुत्रावेव विश्रामात्। छंणुकादिकमेव नास्ति हरेचकृता चतुस्वचे निराकृतं चानेकद्रव्यवचस्य। प्रत्यक्षचप्रयो
 जकचं नित्यस्य च गगनादि महत्वेत्या महचजनकचं स्पर्शसमानाधिकरणात्तत्समवायिकारणाविरहाच्च अस्तु वा तसरे नुवहच संख्येव परि
 मानजनकेति प्राहुष्य णुवादिसचेपि अनुचादिप्रमानाभावः इव्यचस्यात्प्रयोजकवात्तस्यापरिमितावृत्तिचासिद्धा चतकप्रसरात्तनचेवेव

राम०

रममहचमपिनस्यात्नसादेवेत्यैमूलउपपदेतिउपवर्तिसमभिमाहृतं पत्तदंतन्निबंधनाविभक्तिरुपपरविभक्तिः ॥ पचास्पृहधातुयोगेषु
ष्येभ्यः स्पृहयतोसादौ कमणोचतुष्पीः अन्यशब्दस्पशब्दपरत्वेमदाव्यटः पृथक्भिन्नइत्यादौ पंचमीनस्यात्ः अर्धपरत्वेसूत्रेइतरपरमुप
लक्षणत्वसूचनापानजयेति। पचाचाम्योन्माभावएव नत्रर्धोनतुनदिष्टिषुस्तपोपयार्दितेनत्रवादेअघटत्वाद्यमुच्चपमात्राअघटपटं
नानीहीत्यादौप्रथमायाइवसमासेपंचम्याअपिलोपेक्षतिविरहात्। तात्पर्यंतुघटासटासटस्यभेदइत्यादौपंचम्यानुपपत्तौ। अत्रवदति।
अम्योन्माभावएवपृथक्कांशमाहोक्तप्रयोगाधीनंचतेतेछद्मप्रयोगेपंचम्यनुशासनमम्यपोपपद्यमानंनार्थांतरसाधकं। अतएवहृषा
इसः पृथगित्यादिव्यवहारः शमाहोक्तानां गुणंतरवत्ताविषयत्वेवाध्यत्वापत्तेः एकत्वादिवत्परंपरासंबंधेनतदापितत्रवर्ततेइतिचेत्। त
द्वयान्नद्रूपं पृथगित्यपिव्यवहारापत्तेः। अवशिष्टेनचपृथक्कतेदोषगमेएकस्यायेवकोअनंतकोटिपृथक्कल्पनापत्तेः अपिचेतदीपंनूपमे
तस्मात्पृथगित्यादिव्यवहारानुपपत्तिः। तत्राम्योन्माभावपरत्वंपृथगादेरितिचेत्। सत्त्वं। पंचमीनुकमर्धमाहइत्यभिधातव्यंप्रतियोगित
मितिचेत्। घटापेसादेरपिप्रसंगात्। शब्दविशेषयोगएवंपंचम्याः प्रतियोगित्वबोधकमितिचेत्। आघातोसिमार्गेणाघटात्पूर्व
सादौचपंचमोप्रतियोगित्वमेवाह। पूर्वत्वादेः प्रागभावादियदितत्वात्। घटासटः पृथगित्यादिप्रत्यक्षंघटादेरवधितंविषयीकृतं

तत्त्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिभूयत्वं। मूले एतेन। सति संयोगे इव स्थानपेक्षितत्वप्रदर्शनेन। स्यात्सुतरेति। पक्षपितृपूर्वस्थापितत्पूर्वस्तत्तुसंयोगो
नियमेनोत्तरभावितं तु संयोगोत्तरं क्वचित्तादृशं तत्त्वतरमपेक्षते। तथापि तादृशजातीयत्वं वक्तव्यं। तादृशश्च अवयववद्व्यारंभकश्चरमो वा
वयवसंयोगः। इत्थं च भावभूते तत्तुपादेयं विपरीतो वेगस्तदभिहृत्य मान इव व्यविपरीतवेगोक्तं वैराग्यमिधातक इव व्यविपरीतकर्मात्कृष्यदर्शना
त्। तस्यापि तदेतत्त्वमिति हृदयात्सजनकंति। यद्यपीदमभिहृत्य मानमात्रकर्मजनेकेऽभिधातेऽव्यापकं। तथापि तादृशजातीयत्ववक्तव्यं। कारण
महत्त्वमिति विजातीयभावेऽपि तत्त्वमिति प्रेत्य अपि कश्चिद्व्याहृत्यैः। संपुक्ते तादिसूत्रे अग्रे रोक्षं वैशेषिकं नूपादिजनयतीति शेषः। इदं त्ववधातव्यं
व्यारंभेनिरुक्तं निरपेक्षत्वं गुणकर्मरंभेपितत्रचनिरुक्तं सापेक्षत्वं इव व्यारंभेपि तुल्यमिति। एतत्तु वक्तव्ये इव व्यारंभेपि नियमेन विजातीयत्वं
तत्त्वगुणनपेक्षत्वं। अदृष्टादिव्युदासाप्यंभूतेति। पदि च इव व्यारंभेपि सादिविशेषोपि हेतुस्तद्वारसायमचेन गुणो विशेष्यः। गुणकर्मरंभेपि
तादृशः कश्चित्तदपेक्षितत्वपर्यवसत्तः तेनादृशानिरपेक्षेण वयवसंयोगादिना अवयवसंयोगादिजननेपि न भूतिः। परिमाराजनने
महत्तापेक्षेणात्कर्मजननेनियमेन वेगापेक्षेणादिति। प्रागभावप्रतियोगीत्यादौ सर्वत्रज्ञानेन तरेति संवन्धिद्वयातिरिक्तेति साक्षादिति च व
क्तव्यं। कर्मत्यादि। अवयविनोपि कर्मजनकतादसमवायीति। वेगस्यापि तत्त्वात्वादेनोचितेति। सत्तादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुणानिष्ठाभा

गु. शि.

वप्रतिपक्षपर्यन्तं कर्मजनकव्यक्तिसंग्रहायजातिगर्भता। गुरोतिगुराविशेषाणांज्ञानादीनां प्रत्येकं धराघटकत्वं कर्मविशेषोवेगाजन्मा उक्तं। उ
 क्तं शपं। तदमिगुरवक्रिवायाविभागस्य पूर्वसंयोगनाशस्य वा उक्तादका लेपितत्र द्वयेऽन्यतरकर्मजसंयोगस्य तत्राहूतिनसंयोगानकलेति। संग
 हो कदेशं दर्शयति। यत्रेत्यादिना। कस्यचिदित्याद्यभ्युपमात्रं। पथाहिसंयोगस्य स्वजनककर्मणोनाशकत्वं। अन्यथा उक्तस्य नान्यस्य कर्मणः पू
 र्वनेन संयोगेन च लजो वा पूर्वसंयोगनाशकाले उक्तस्य संयुज्यमानकर्मस्त्रांतं संयोगेन विनाशान् उत्तरं संयोगानुत्पत्तिप्रसंगात्। तत्रास्वानु
 कूलविभागस्यापि। अनुकूलश्च एको द्वौ वेति न कश्चिद्विशेषः। अन्यतरो भयकर्मजाभ्यां जनितयोः शब्दोर्वेतात्पस्यानुभवाद्देजात्पसिद्धि
 रित्यपि वदति। कर्मसाक्षात्परं परासाधारणास्वाश्रयसमवेतत्वं अन्य एव संयोगजनकं। तेन न परमाणकर्मणा तदीय घणुका धंता वपवि
 पर्यंतं तत्संयोगः। कारणः कार्यस्य समवायि। अकारणं। तस्य कार्यस्य साक्षात्परं परासाधारणसमवायित्वभूयं। तदुभयवृत्तिः संयोगः तत्र कार्यो
 तेन कारणेन समसंयोगजनयति। तेन न नुरीयवीरणा संयोगात्पटवीरणसंयोगः। न च एकस्य कपालस्य कपालांतरावप्यपरपर्यासंयोगा
 त्तया समसंयोगो घटस्य। नाप्येकस्य पाणोरंगुल्यान्तरोः संयोगात्पाण्यन्तरेतरुसंयोगः। नापिशरवायाति संयोगान्तरुशरीरयोर्म्योम्या राम०
 च यवपरंपर्यासंयोगः। केचित्तु साक्षात्परं परासाधारणकार्यसमवायिवृत्तेरेव संगस्य तत्र कार्यसंगजनकत्वमिच्छन्ति। न च समवाय्यसमवा

पिताधारणसमवायित्वं दुर्वाच्यं तत्संयोगस्वरूपोपपत्त्येव प्रकृतं तत्वात्। तेषां तत्परमाणुसंयोगादेव तत्परमाणुवीर्यं चणुकाद्यं सावयव्यं ता
नांतत्संयोगः। एकं तु कपटवादिनं तु अवयवस्य कर्मविशेषात्संयोगविशेषाच्चावयवावयविनोरपि संयोगं वदंति। संयोगेन च विभागो व्या
ख्यातः। एकं तु कपटवादिनां क्वचिदवयवावयविनोपि संयोगो यगमादाह। यत्रैकेति। मूले तदकार्यत्व इति। कार्यत्व इति। कार्यत्वमिह सांभवा
त्परंपरासाधारणं। तेनेककपालीयपरमाणुसंयुक्तपरकपालारवे तत्परमाणुसंयोगिद्यटेन व्यभिचारः। तत्संयोगिकार्यत्वादिति। अत्र
संयोगस्य विशेषणत्वं स्वसमानकालीनतया। प्रकाशे पापार्थिवेसादि। तृतीयजलघण्टकस्याविनाशेसादि। तेन तद्वारं धक संयोगना
शकालोत्पत्ततदीयपरमाणुसंयोगशालिनिन व्यभिचारः। मूलेन वेत्सादि। अत्र विभागजविभागेपि कर्मानुप्रवेशो द्रष्टव्यः। पुनर्यदुत्पत्त्याभा
मवयवविभागयविकर्मभासवयविनिविभागजननात्। अमत्रापि च। तत्पाहि। शाखायां कर्मततः शाखायां विभागपाणीकर्मणा। अथ
ताभ्यां तत्पाणि विभाग इति। कर्मणा विभागस्तद्विरोधिसंयोगस्य जननं प्रकृतं। तत्संयोगेन संयोगनच क्वचिद्विभागस्याविनोना
शानंतस्थाभावात्। भवतु संयोगजत्वेनैवेति न विरोधः संभावनात्समि संभावाह प्रकाशे अवयविनीसादि। अवयवकर्मणा विभागजका
लेव यविनिकर्मोसादासंभवात् क्वचित्केवलेनाव संयोगेन क्वचित्केवलेनायद्यविकर्मणा संयोगो सोर्गोसादस्यर्थः। अवयविकर्मणि

गु. शि.

सत्त्वे वावपविकर्मोत्साहस्याप्रनाशात् विभागनाशो व्युत्साह्यताभाष्यकारेणोवाभिधानादाह। अपि चेति टीकाकृतां पुनरप्यभिप्रायः कर्मसंयोगजन्यतावच्छेदकयोरिव प्रमारासिद्धाया उभयजन्यतावच्छेदिकाया अपि जातेः सौसादृश्यतिरस्कारेण विविचानुपलभोनवाधकः। न च संयोगद्वयकल्पनयेवोपपत्तौ। जातिभेदे मानाभावः अतस्तसंयोगव्यक्तिकल्पनातोत्साहवेनेकस्याएव जातेः कल्पनात्विजातीसंयोगसामग्राप्रतिबंधकत्वाच्च न तदानीमैकैकजन्यजातीयसंयोगद्वयोत्साहः। एतेन विभागो व्याख्यातः। मूले विभागं अन्यतरकर्मजत्वादिना संयोगस्य विभजनं प्रकाशयंतं ताभावेति। प्रतियोग्यसमानदेशजन्यभावत्वरूपस्यासंताभावत्वस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे आघात इत्यर्थः। आश्रयनाशजन्यरूपादिध्वंसवारणायाजयेति। व्यापातवारणायासंताभावश्चाप्यनिवृत्तिः। स्वप्रतियोगीसादिनचेत्सादिदेशः कालस्याप्युपपल्लवकः उपाधित्वात्। संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य संबंधातरेण प्रतियोगिमतिवृत्तेर्यभिचाराच्च संयोगस्येत्यादि। वस्तुतो यथा प्रतियोगि प्रागतावप्योगि प्रागभावयोर्भिन्नकालावच्छेदेन एकजवृत्तौ न विरोधस्तथा प्रतियोग्यसंताभावयोरपि भिन्नप्रदेशावच्छेदेन नम्यथा सिद्धप्रत्यक्षवत्त्वान्न तावदेकदा स्वासंताभावतामानाधिकरणमेव तयोरव्याप्यवृत्तित्वमिति। मूले नातो व्यापुषादिति। अथापकत्वे च संयोगस्यापि तत्त्वात्वं न हेदेव वाविरुद्धं। प्रकाशे वक्तृत्वादि। अत्रोत्तरशब्दस्य पूर्वपूर्ववद्देशाव्यापकत्वे घनसंघटनस्य शब्दसंता

राम.

नांतिमस्यापि आद्यशब्ददेशपर्यंतवृत्तित्वं स्यात् न चेत्तरंतरेण निमित्तपवनस्य तावद् व्यापकत्वं संभवति तदनवधिं नैशवाद्युसादात्त
च दुर्धं तं अप्रमाराण कंचानवोपदृशितानियमे प्रमाराणां अतएव विंशत्यंगुल्यवच्छेदे न विंशतिप्रयत्नानां चरणशितोवच्छेदेन सुखदुःखधो
र्भुगपदेयोत्सादं वदंति परंतु शब्दसुरवादीनां निमित्तसंयोगादिवशादेव प्रवेशनियमः मूले संयोगस्य निमित्तपवनसंयोगस्य स्पर्शः
मूले आकाशादपहत्यादिधिभवस्तेन परमाणुना तत्कर्मणा संपुज्यं ते नित्यद्रव्यत्वे सति तदुत्तिक्रियाभूत्वात् न च तत्परमाणुसंयुक्तप
रमाणुसंयुक्तपरमाणुवदित्यर्थः तत्र परमाणौ व्यभिचारवारणपरिवेशेयं यथा श्रुते द्रव्यमात्र एव परमाणुकर्मजन्यसंयोगसंभवात् अ
नादौ च संसारे सर्वेषामेव परमाणूनां स्वेतरयावत् परमाणुभिस्तत्तत्कर्मणा संयोगसंभवेन विषयत्वा निश्चयात् पक्षमेव व्यभिचारसंश
यादोषतया तद्वाचकविशेषतया तद्वाचकविशेषणोपादाने संदिग्धव्याप्यत्वा सिद्धिकत्वात् विभवोन तत्परमाणुकर्मजन्यतत्संयोगवतः
नित्यत्वे सति निष्क्रियत्वात् गोत्वादिवत् न कर्मजन्यपरमाणुसंयोगा श्रयाः नित्यत्वात् परमाणुवत् क्रियात्वरूपा योग्यत्वात् नूपादिवत् न
तत्परमाणुसंयोगवतः ततएव तद्देवविभूनिष्ठाः सर्वतत्परमाणुसंयोगाः तत्परमाणुकर्मजन्याः नित्यमात्रवृत्तित्वे सति तदितरकर्मज
न्यसंयोगत्वात् निश्चलपरमाणौ तु परमाणुसंयोगवत् सर्वविभुपरमाणुसंयोगाः कर्मजाः नित्यमात्रवृत्तिसंयोगत्वात् परमाणुद्वयसंयोग

शु. शि०

वदित्वा दौ वा तात्पर्यं आकाशादिकं कालवृत्तिसंयोगवत्। द्रव्यत्वादेः कालयुक्तं वा कालान्यते सति अतएव सत्रपक्षधर्मकालान्यत्वावधि
 नस्य शुद्धस्य साध्यस्य वा आपकं मूर्तत्वमुपाधिः। अप्रयोजकत्वं च। अप्रयोजकत्वं च। आकाशादिकं न तेषां कालान्यते सत्यमूर्तत्वात्। अप्र
 तत्त्वाद्वा तत्सामग्रीरहितत्वाच्चेति। अत्र शुद्धस्य कालान्यत्वावधि नस्य साध्यस्य आपकं मद्रव्यत्वमुपाधिः। अत्र प्रभावत्वाच्च न आप्य
 व्यविशेषणत्वं अप्रयोजकत्वं च सामग्रीवत्साकारपक्षे व्यावृत्तेः द्रव्यकार्यतावच्छेदकं वा नुगतं द्रव्यत्वं न न्यभावत्वं वा कर्मदिन्यत्वं
 वविशेषविश्रांतकार्यमात्रवृत्तित्वं च संयोगस्यासिद्धमिति। यद्यपि नित्यं सदेह एव प्राप्तिस्तथापि आकाशादिकं कालसंयोगतदसमानाधि
 करणान्यतरधर्मसमवायित्वादेरितिसामान्यतो दृष्टमङ्गु प्रागेकसंयोगतत्संबंधक्यने गोरवात्त्वाद्येन सिद्धे सुसिद्धस्य तादृशसामाना
 धिकरणभावावस्य तत्संबंधमेव साधयतीति। तादृशसंयोगतद्वेदास्यतरसाधका न्येयत्वदिवाद्येन तद्वेदसिद्धिरित्यपि वदंति भा
 व्येता पुनरित्यादि। येष गतिमत्त्वं परस्परसंयोगजनक गतिमत्त्वं। द्वयोर्व्याप्यत्वयोः परमाख्योर्म्ययोर्वाऽन्यतरस्य पश्चापरमाख्य
 वा काशपोर्वायुताम्रपात्रयितं पुनरेतत्संयुक्ते आश्रये आश्रितत्वं एकतरस्य द्रव्यस्य स्वानाश्रयेणान्यतरसंयुक्ते समवेतत्वमिति राम०
 पावत्। आश्रयत्वं च तत्साक्षात्परं परासाधारणं। तन्नैकेन कपालेन तदवयव परंपरपात्रं संयुक्ते कपालान्तरे वृत्तसंघर्षे तत्वेपि

न सतिः। एकतरसमवेतावृत्तिसंयोगजनको यस्तदेकतरप्रतियोगिकः संयोगस्तद्वत्समवेतत्वं चाह पमपी हं क्वचिद्वयोः क्वचिदेकतरस्य व्याप
कात्तिसंज्ञं रदो धत्ते एकतरस्य गतिसत्त्वं एकतरस्य समवेतत्वं चेति वक्ष्यामि अतमेव साधीयः। संयोगानुसारस्तत्कारणविरहादिति। मूले।
शाखाविभागादि। विशेषौ संयोगौ कर्मजन्या जन्मौ। कर्मजस्य संयोगस्य व्यापकं पृथक् गतिमन्तं कर्मजस्य च युता अथा अपितं तदुभ
यनिवृत्त्या तयोः संयोगयोगयोर्निवृत्ते साधनायेति। प्रकाशे अपुत सिद्धिप्रतीतिप्रतीक्षात् निरुक्तपुत सिद्धिद्वयव्यतिरेकप्रतीयात् प्रसं
गात् पुत सिद्धि सामान्यस्य तदुभयाम्यतानूपस्य। स्वा अयेति। अयनात्कस्य न भति। स्विक्रूषेणा तत्तनुगमात्। एवा अयासमवाधिकार
पाणासमवाधिकारणाना राकलासा मा अयनाशकत्वेन वा तते ला घवादा अयनाशत्वेन तदित्यर्थः। इययोरनुसन्नसंयोगयोर्विशिष्टप्र
त्ययाभावमभिप्रेत्य मूलं संयोगविनाश इत्युक्तं। संयोगत्वावच्छिन्नेति। उत्पन्नसंयोगत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ध्वंसस्य सामान्याभावतामुप
गमेपि अन्यदीय संयोगध्वंसस्याप्यत्रा संभवात्। उत्पन्नत्वस्य च तत्तत्कालभेदेन भिन्नतया तदवच्छिन्नाभावानामनुगमाच्चाह। स्वस
मानेसादि। तद्वत्समानकालीनत्वं तदनधिकरणकालावच्छिन्नत्वं। मूले सत्या अय इति य इति नाशं कातरं व्यवच्छिन्नसमवाधिकारणक
ति। कारणानाशान्न्योपलक्षकं। गुरोतिस्वरूपकपन्नं। समवाधिकारणस्येति प्रकृताभिप्रायेण परत्वादेवित्यसंयोगस्यापि असमवा

गु. शि.

पिकारणानाश्रुते कर्मजननस्य क्षणद्वयमात्रावस्थापितत्वेऽमूलेहस्ततस्तस्यो गनाशोनस्यादितिविरोधिर्नकारणानाशं च विनाशा
 तुत्वादात् कर्मणाः समानाधिकरणास्य तदानीमभावात् व्यधिकरणास्य च तत्प्राप्तेति प्रसंगादित्यर्थः। कारणानाशमाशंक्यनिरस्यति। न च
 सादिना। यथा समानाधिकरणात् विशेषेण कश्चिदेव धर्मो नाराकः कल्प्यते फलवत्त्वात् तत्प्राः कारणीयत्वाविशेषेण कश्चिदेव धर्म
 नाशकल्प्यते फलवत्त्वात् प्राकारणीयत्वादिशेषेण कश्चिदेव नाशस्तत्प्रातत एवेत्याभिप्रायिकामाशंकां निरस्यति प्रकाराकारो न चेत्यादि
 ना। आश्रयेति कारणमात्रपरं। कालादिनापि संस्कारनाशो पगमादाह। समानाधिकरणास्येति। कश्चिदसमवायिकारणानाशस्य समा
 नाधिकरणात्तेपि नाशत्वेपि तत्र तत्र परं ब्रह्मपितदतंत्रलोपगमेनाशकत्वं संभवत्येव। नियमोपि चाप्रामाणिक इति विभावेनोपं। व्यर्थे तस्य
 स्वमतस्यादि। आश्रयेति। आश्रयेति। आश्रयनाशजन्यं सत्त्वादित्यर्थः। कर्मजनिते तस्य स्वरूपक पुनमात्रं घोटयन्नाह। विभावेनेति।
 मूले स्वाश्रयेति। स्वाश्रयेतदाश्रितपरपरपरायांचयः संयोगः कर्मणास्त्राशकत्वादित्यर्थः। त्रयोविंशतीत्यादि पूर्ववज्जेयं। यधारं
 भक्तसंयोगविरोधि विभागजनकस्य कर्मणोऽनारंभसंयोगविरोधिभागजनकस्य कर्मणास्तदशोभयविभागजनको स्वभावसिद्धः स्यात्तद
 विनेव प्रयासं कारणमात्रविभागपूर्वको विभागः स्यात्। न ते तदस्ति प्रकारांतरेण तत्ताधनीयमित्याहाजेत्यादि। एवं चैकस्यैव कर्मणा

राम०

तादृशोभयविभागजनकत्वेनैवैजात्यहपकल्पनया। सामान्यतएवाकारंभकविरोधिविभागजनकत्वेनैवसामंजस्यादित्यभिसंधावाह।
तथाचेत्यादि। नैव्यापिकारकत्वं चेत्यादिनोक्तेमेवसाधीयः। एकस्यैवकर्मणात्तादृशोभयविभागजनकत्वेविरोधाभावात्। तादृशैकेववि
भागजनकतावच्छेदकजातिहपकल्पनेगौरवात्तद्व्यप्यमाणानामनुमानानामप्रयोजकत्वादिति। अनवगतसाध्यसहचारेत्यादिव्यप्यणामि
षायेणा। इत्यानारंभकसंयोगविरोधिविभागजत्वादिति तादृशकर्मजन्यसंयोगस्यत्वेनाशकत्वादिभागेति। विभागजनकत्वात्विभा
गासमवापिकारणात्वात्। आरंभकमिवेति केवलं दृष्टान्तस्य हीकरणाया। अनारंभकसंयोगसह असत्वेपि क्षतिविरहात्स्थापना
योफलोपधानाभावः साध्यः। तथाचप्रत्यनुमानेऽवयवसंयोगनाशकात्त्वोत्पन्नावयविकर्मणो न व्यभिचारइत्यविनश्यद्वस्येति। सहका
रति। वक्तुतोयथा कपंचिकपालहपसंघोगात् घटानुत्पत्तेरन्यव्यतिरेकतश्च सहकारिविशेषस्य विरहात्संयोगवेजात्यमेव पर
जनौपयिकं अन्यथा कर्मणोपि सहकारिविशेषाधीनं विभागविशेषाधीनं विभागविशेषजनकत्वमितितत्रापि वेजात्यं न स्यात्भा
ष्योक्तादिविशेषस्यापेक्षा संभवति प्रकृतेऽपि परंतु प्रमाणाभूतसुववाचकर्मणोपपि। अतः समानाधिकरणात्सैवसावक्तव्यातादृशं च
समवापिकारणंकारणं कार्यद्रव्यमेवतत्रास्ति प्रकृते चतदसंभवात्। परिशेषेणारंभकसंयोगनाशस्तज्ज्यः कार्यद्रव्यनाशोरा

गु. शि.

तादृशस्य क्षरतात्पर्याभावात् कारणेत्यादिना। कर्मनपेक्षं विना कर्मपेक्षा। कर्मनपेक्ष्यमिति पाठे कर्मणो नपेक्षणीयमित्यर्थः। अंगुलीत
 रविभागद्वित्यस्यांगुल्यावयवावयविविविभागाधीनजननइत्यादि। चतुर्थविभागे कर्मणाः पूर्ववर्तित्वेनापेक्षासंभवात् मूले पंचमेति। एकत्रे
 त्वादिविशेष्यस्य व्यधिकरणत्वेपिविशेषणस्य समानाधिकरणत्वात् त्रयोपवर्णितस्यापेक्षत्वात् प्राप्ता इति भावः। सूतस्तु कारणाकारणा
 मात्रविभोगेनेव कारणा मात्रविभागेनापि सत्येवावयवविनितदोरंभकेच संयोगे विभागजनने विरोधाभावात्। तद्विनाशापेक्षायां प्रमा
 णाभावः कर्मत्वनिर्णयतवानपेक्षकारणात् तन्तुस्तत्र व्यावहारिकेरेवास्माभिरुपदर्शितमिति। वेणुद्वयविभाग इति पाठे वेणुद्वयोर्विभा
 गइत्यर्थः। आकाशेति योग्यदेशोपलक्षणं। यथाऽनारंभकसंयोगविरोधिविभागजननकर्मणा आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वे
 दलद्वयविकाश एव। कमलनाशप्रसंगः तत्तथाविधस्यापि विभागस्य तत्प्राप्ते क्षणमात्रं विलंबादित्याह। द्व्यारंभकेत्यादिना। आद्येऽयमि
 ति। साधारणं। नित्यानामिदमेव अनित्यानां पुनः क्वचिदपि मन्यमान्यामाह। पुनरेषु आश्रयेषु समवायपक्षेति वक्तव्यमसौ वन्निकत्वादिविवक्षि
 तं। नित्यानित्ययोस्तद्वयसंभवं ह्यपीति। यद्यपि पूर्वोपवर्णितस्य अपि विभागहेतुक्रियासंबंधस्य नातिप्रसंगसंभावना तत्तथापि यथा राम
 श्रुते शंका। मूलेन नित्यमित्यादि। असमवायसहचारिणा। असमवेतत्वव्याप्ता। रस्यं वदुष्यमिति स्वरूपकीर्तनमात्रं। परस्यरेति द्रव्या।

तां परस्य पहीरणा एकैकपरिभागेनाश्रयेषु अस्मिन् विवरणं पृथग्भूतेषु एकपराश्रयादभिनेषु अन्यतराश्रयेषु तेषु मिथः संपुक्तेषु समवा
यः तेषां च स्वत्वानां अर्थाभूतमिथः संपुक्तपरंपराश्रयसमवेतत्वमर्थः। यथा आप्यस्य ह्यारकस्य स्वत्वानां अये पार्थिवपरमाणां संपुक्ते आ
प्यपरमाणां पार्थिवेषु कस्य च स्वत्वानां अयाप्यपरमाणां संपुक्ते पार्थिवपरमाणां संपुक्ते पार्थिवपरमाणां समवेतत्वमिति। यथा परमा
शब्दोऽपि परंपरापटाश्रयत्वात् नातिप्रसंगः नित्यानि सद्योऽस्त्येकतरस्य नित्यत्वे सति तदसमवेतत्वे तत्संपुक्तसमवेतद्रव्यत्वमन्यतरस्य।
इदं पुनरिहा वक्ष्ये। यदेतयोरेपिन सर्वत्र प्राच्यत्वं नित्यानां तु इयोर्नित्यद्रव्यत्वे सत्यन्यतरस्य। इदं पुनरिहा वक्ष्ये। यदेतयोरेपिन सर्वत्र प्राच्य
त्वं नित्यानां तु इयोर्नित्यद्रव्यत्वे सत्यन्यतरस्य गतिमत्त्वं व्यापकं सर्वसाधारणं। द्वयोः परंपरासमवेतत्वे सत्यन्यतरस्य गतिमत्त्वं तच्च तद्योग्यता
मूर्तत्वमिति यावत्। असमवेतत्वं साक्षात्परसाधारणसमवेतत्वव्यतिरेकः। प्रकाशे प्रत्यासन्नं प्रत्यासन्नत्वं समवायेन। प्रत्यासन्नं वदे
धातुत्वं समवायित्वात् तत्समवेतत्वाच्चातया चैकतरसमवायिनः समवायेन यदप्रत्यासन्नं तदसमवायितदसमवेतं वा तत्र समवेतत्वम
न्यतरस्यान्यतरसमवायिनः। यत्समवायेन प्रत्यासन्नं तत्संभवेतत्वमपरस्य। एककपालसमवायिनः समवायेनाप्रत्यासन्नकपालांतरे द
दस्य समवेतत्वेऽपि घटसमवायिसामान्यस्य संभवायेनाप्रत्यासन्नैककपालस्य समवेतत्वं नास्तीति प्रसंगः। परमाणां समवायेन प्रत्यासन्नं

गु. शि०

तत्समवेतमेव तमेव प्रसिद्धमिति न ह्येककपोरप्रसंगः ह्येककस्य त्रसरेण तस्यैव समवाप्यसमवेतपरमाणुसमवेतत्वात् तत्र सरेणोच्यत ह्यणुकसमवाप्य
 समवेतह्यणुकांतरसमवेतत्वात् साधारणानूपाभिधानं समवायित्वं पूर्ववत्। मूले अप्राप्तयोः संबंधशून्ययोर्विद्यमानता एक ह्यणोवर्त
 मानं त्वं तेन प्राक्तसमवायिनः समवायिना ह्यणोचकार्यस्य सत्वेऽप्यदोषः परस्परं प्राप्तिप्रागभावत्वाविवेक्षितं। प्रकाशेन स्यति। नति ह्युक्ता
 स र्पः। मूल उल उत्तर विभगिति। उत्पन्नमात्रस्यैवावयविभागस्यावयवसंयोगनाशकाल एव नाशात् तत्पूर्वचापे ह्यणीया संयत्तेरुत्तर
 कालं वा सत्त्वाद् वयवाकाशविभागेन स्यादित्यादिस र्पः। मूर्त्तविभागे यद्यारंभकालारंभकसंयोगविरोधि मूर्त्तवृत्तिविभाग इय जननेन वि
 रोधस्तदाविकाशमात्र एव कमलनाशापत्तिरित्य र्पः। तस्मादिति। तथा चारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकस्यैक र्मणाः आरंभकसंयो
 गविरोधिविभागजनकत्वं विरुद्धतेन त्वारंभको यः संयोगस्तद्विरोधिविभागजनकस्य। तेनां भुतंतु संयोगस्य पटानारंभकत्वेऽपि न भित्ति
 रिति मंतव्यं। यत्पुनरं भुतंतु संयोगस्यापि पटनिमित्तकारणात् तद्व्यापारंभक इत्यत्र च कारणात् त्वमात्रस्याभावे विवक्षितो न त्वसमवायिका
 रणात् त्वस्यैवेत्य र्पः। तदसत्। तंतु तुरीयसंयोगविरोधिनं विभागजनयत एव क र्मणाः नारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वं न पुनरना
 रंभकसंयोगस्य विरोधिनं विभागजनयत इत्यत्र किं नियामकं किंच। अंभुतंतु विभागेन कारणविभागमुद्रया विभागो जनयितव्यः का

राम.

रणमात्रविभागमुद्रयावानाद्यः। तंतोरेव तपविभागसंभवात्। न द्वितीयः। अंशोः पठाकारणत्वात्। कारणातो पगमैपिसमवाधिकारण
 त्वविरहात्। समवाधिकारणमात्रवृत्तेरेव विभागस्य कारणविभागजनकत्वात्। अत्र पातुरीयर्तलोदं कणलयोश्च विभागात्तनुकपा
 लयोरेवापि कारणमात्रवृत्तेरेव विभागस्य कारणविभागजनकत्वात्। अत्र पातुरीयर्तलोदं कपालयोश्च विभागात्तनुकपालयोरेवाका
 शादिदेशविभागप्रसंगात्। शक्यते चात्रापि कारणविभागस्य लेखापेक्षणा यो दिग्विशेषो वक्तुमशक्य इति चेत् ॥ इति श्रीमध्व
 र्णशिरोमणिविरचितोगुणशिरोमणिः समाप्तम् शुभम् ॥ ॥ श्रीमद्विष्णुतन्त्रांशवशाद्विहितं भवः। जयति श्रीकलामुख
 लावान्भूतेश्वरः १ पद्मदेशात्तुरेशंभोः पुस्तमेतदलेखपत्। काम्यकुञ्जान्वयमणिः कलाधरकवीश्वरः १ ॥ ॥

४१

४४
२(d)

इति

॥ गुणशिरोमणिलिखितोयं॥
माधवाचार्यप्रणीतः

इति
गुण

४४
२(क)

४१